

TREĆI DEO

Totalitarizam

Običan svet i ne zna da je sve moguće

DAVID RUSE

DVANAESTO POGLAVLJE: **Totalitarizam na vlasti**

KADA POKRET, internacionalan po organizaciji, sveobuhvatan po svom ideološkom horizontu i globalan po političkim aspiracijama, dođe na vlast u *jednoj* zemlji, on sebe očigledno stavlja u paradoksalan položaj. Socijalistički pokret bio je pošteđen ove krize, pre svega zato što su Marks i Engels začudo zanemarivali nacionalno pitanje, pa time i strateški problem koji donosi revolucija, a i zato što se sa problemima vladanja suočio tek kad je Prvi svetski rat lišio Drugu Internacionalu autoriteta nad nacionalno orijentisanim članovima, koji su primat nacionalnog sentimenta nad internacionalnom solidarnošću prihvatili kao nepromenljivu činjenicu. Drugim rečima, kada je došlo vreme da socijalistički pokreti preuzmu vlast u svojim zemljama, oni su se već bili transformisali u nacionalne partije.

Do ove promene nije došlo u totalitarnim pokretima, boljševičkom i nacističkom. U trenutku dolaska na vlast, oni su bili u opasnosti ili da, s jedne strane, preuzimanjem državne mašinerije okoštaju u neki vid apsolutne vlasti,¹ ili da im se, s druge, sloboda ograniči veličinom teritorije na kojoj su osvojili vlast. Za totalitarni pokret obe opasnosti su podjednako fatalne: razvoj ka apsolutizmu mogao bi da umanjí unutarnju dinamiku pokreta, a razvoj ka nacionalizmu osujetio bi spoljnu ekspanziju, bez koje pokret ne može da preživi. Oblik vladavine koji su ova dva pokreta razvila, ili, tačnije rečeno, oblik vladavine koji se automatski razvio iz njihovog dvostrukog zahteva kako za totalnom dominacijom, tako i za globalnom vlašću, najbolje opisuje ona parola Trockog o trajnoj revoluciji, iako je on pod time podrazumevao prosto seriju revolucija, od antifeudalne buržoaske do antiburžoaske proleterske, koje bi se širile od jedne zemlje do druge.² Međutim, ovaj termin sugeríše trajnost, sa svim njenim polu-anarhističkim implikacijama, i strogo govoreći je pogrešan; pa opet je čak i Lenjin bio više impresioniran samim terminom nego nje-

¹ Nacisti su shvatili da osvajanje vlasti može da vodi apsolutizmu. Ali nacionalsocijalizam se nije borio protiv liberalizma samo da bi se ukopao u apsolutizam i započeo čitavu igru iznova (Werner Best, *Die deutsche Polizei*, p. 20). Upozorenje koje je dato ovde, kao i na mnogim drugim mestima, upereno je protiv želje države za apsolutnom moći.

² Teorija Trockog, prvi put iznesena 1905, nije se, naravno, razlikovala od revolucionarne strategije svih lenjinista za koje je čak i Rusija tek prva zemlja, prvi bedem internacionalne revolucije: interese Rusije valjalo je podrediti nadnacionalnoj strategiji militantnog socijalizma. No za sada, granice Rusije i granice pobeđe socijalizma se podudaraju (Isaac Deutscher, *Stalin. A Political Biography*, New York/London 1949, p. 243).

govim teorijskim sadržajem. Bilo kako bilo, u Sovjetskom Savezu su revolucije, u vidu generalnih čistki, postale trajna institucija Staljinovog režima posle 1934.³ Kao i u drugim slučajevima, Staljin se i ovaj put obrušio na skoro zaboravljenu parolu Trockog baš zato što je odlučio da koristi njegovu tehniku.⁴ U nacističkoj Nemačkoj jasno je uočljiva slična tendencija ka trajnoj revoluciji, mada nacisti nisu imali vremena da je u toj meri ostvare. Karakteristično je to što je i njihova trajna revolucija otpočela likvidacijom članova partije koji su se drznuli da otvoreno najave sledeći stepen revolucije⁵ i to upravo zato što su Firer i njegova stara garda

³ Godina 1934. značajna je zbog novog Statuta partije, objavljenog na Sedamnaestom partijskom kongresu, koji je predviđao povremene... čistke radi sistematičnog pročišćavanja partije (citirano iz A. Avtorkhanov, *Social Differentiation and Contradictions in the Party*, *Bulletin of the Institute for the Study of the USSR*, München, februara 1956). Partijske čistke tokom prvih godina ruske revolucije potpuno se razlikuju od njihovog kasnijeg totalitarnog izopačenja u sredstvo održavanja trajne nestabilnosti. Prve čistke sprovodile su lokalne kontrolne komisije na otvorenom forumu, na koji su i članovi partije i vanpartijske ličnosti imale slobodan pristup. One su bile zamišljene kao organ demokratske kontrole protiv birokratske korupcije u partiji, i trebalo je da služe kao zamena za prave izbore (Deutscher, *op. cit.*, pp. 233-234). Izvrstan kratak pregled evolucije čistki može se naći u Avtorhanovljevom nedavno objavljenom članku, u kom on poriče i legendu da je ubistvo Kirova bilo povod za promenu politike. Generalna čistka otpočela je i pre Kirovljeve smrti, koja je bila samo zgodan izgovor da se čistka malo ubrza. Imajući u vidu mnoge neobjašnjive i misteriozne okolnosti vezane za Kirovljevo ubistvo, čovek je sklon da pomisli da je zgodan izgovor brižljivo isplanirao i sproveo Staljin lično (v. Hruščovljevo Govor o Staljinu, *New York Times*, 5. jun 1956).

⁴ Deutscher, *op. cit.*, p. 282, opisuje prvi Staljinov napad na trajnu revoluciju Trockog i tvrdi da je Staljin do svoje kontraformule socijalizma u jednoj zemlji došao skoro slučajno, u toku političkog manevrisanja. Godine 1924. Staljinova osnovna namera bila je da diskredituje Trockog... Tragajući po prošlosti Trockog, trijumvirat je naišao na teoriju trajne revolucije koju je ovaj formulisao 1905... Tokom te polemike Staljin je skovao svoju formulu socijalizam u jednoj zemlji.

⁵ Likvidiranju Remove frakcije juna 1934. prethodio je kratak period stabilizacije. Početkom godine Rudolf Dils, šef političke policije (Gestapoa) u Berlinu, saopštio je da više nema potrebe za ilegalnim (revolucionarnim) hapšenjima od strane SA-a, kao i da se ispituju stariji slučajevi ove vrste (*Nazi Conspiracy*, U. S. Government, Washington 1946, V, 205). Aprila 1934. ministar unutrašnjih poslova Vilhelm Frik, stari član partije, izdao je uredbu kojom se ograničava izricanje mere preventivnog lišavanja slobode (*ibid.*, III, 555), pozivajući se na potrebu da se unutrašnja situacija stabilizuje (v. *Das Archiv*, april 1934, p. 31). Ova uredba, međutim, nikada nije objavljena (*Nazi Conspiracy*, VII, 1099; II, 259). Pruski Gestapo pripremio je 1933. za Hitlera poseban izveštaj o izgedima pripadnika SA-a i sugerisao krivično gonjenje vođa SA-a navedenih u izveštaju.

Hitler je ovu situaciju razrešio tako što je ubio te vođe bez zakonske procedure i razrešio dužnosti sve one policajce koji su se suprotstavili SA-u (v. izjavu pod zakletvom Rudolfa Dilsa, *ibid.*, V, 224). Na taj način on je sebe zaštitio od svih legalizacija i stabilizacija. Među brojnim pravnicima koji su s entuzijazmom služili nacionalsocijalističkoj ideji, mali broj je shvatio veličinu igre. U ovu grupu spada pre svega Teodor Maunc, čiji esej *Gestalt und Recht der Polizei*, Hamburg 1943, s odobravanjem citiraju čak i autori kao Paul Verner, koji je pripadao višem rukovodstvu SS-a.

znali da je prava borba tek počela.⁶ Ovde umesto boljševičkog pojma trajne revolucije imamo ideju rasne selekcije koja nikada ne sme da stane, koja, dakle, iziskuje stalno radikalizovanje merila prema kojima tu selekciju, odnosno istrebljenje nepodobnih, treba sprovoditi.⁷ I Hitler i Staljin su obećavali stabilnost kako bi prikrili svoju nameru da stvore državu trajne nestabilnosti.

Ukoliko se formula trajne revolucije liši prvobitnog smisla, nema boljeg rešenja za zamke koje skriva paralelno postojanje i pokreta i realne vlasti, zahtev za totalnom vlašću i istovremeno ograničena moć na ograničenoj teritoriji, prividno članstvo u međunarodnoj zajednici u kojoj svako poštuje suverenitet drugog i zahtev za vladavinom nad celim svetom. Naime, totalitarni vođa suočen je sa dvostrukim zadatkom koji se isprva može učiniti protivurečnim do apsurdnosti: on mora da uspostavi fiktivan svet pokreta kao opipljivu, intaktnu stvarnost svakodnevice, ali s druge strane mora i da spreči da se taj svet stabilizuje, jer bi stabilnost njegovih zakona i institucija svakako uništila sam pokret, a sa njim i nadu u konačno osvajanje sveta. Totalitarni vladar mora po svaku cenu da spreči da normalizacija dospe do tačke na kojoj može da se razvije nov način života

koji bi posle izvesnog vremena možda izgubio svoje polutanske odlike i našao neko mesto u šarenilu svih nacija sveta. Onog trenutka kad revolucionarne institucije postanu deo svakodnevice, onog trenutka kad Hitlerova tvrdnja da nacizam nije roba za izvoz ili Staljinova teorija o socijalizmu u jednoj zemlji postanu više od pokušaja da se zavara netotalitarni svet, tog trenutka totalitarizam gubi svoj totalni karakter i postaje predmet međunarodnog prava, prema kom svaka država ima određenu teritoriju, stanovništvo i istorijsku tradiciju koja je spaja sa drugim državama a ova raznolikost *ipso facto* pobija svaku tvrdnju da je ma koji specifičan oblik vladavine apsolutno validan.

Sa praktičnog stanovišta, posedovanje svih instrumenata moći i nasilja u jednoj zemlji za totalitarni pokret predstavlja mač sa dve oštrice: zanemarivanje činjenica i strogo poštovanje pravila fiktivnog sveta postaje sve teže, mada je i dalje od suštinske važnosti. Imati vlast znači direktno se

⁶ Robert Ley, *Der Weg zur Ordensburg* (s.a., oko 1936); posebno izdanje... za rukovodstvo Partije... nije za slobodnu prodaju.

⁷ Heinrich Himmler, *Die Schutzstaffel*, u: *Grundlagen, Aufbau und Wirtschaftsordnung des nationalsozialistischen Staates*, br. 7. Ova stalna radikalizacija principa rasne selekcije prisutna je u svim fazama nacističke politike. Tako je pre svega trebalo uništiti čiste Jevreje, potom polu-Jevreje, pa četvrt-Jevreje; ili najpre duševne bolesnike, pa onda neizlečive bolesnike, i konačno sve porodice u kojima ima neizlečivih bolesnika. Ta selekcija koja nikada ne sme da stane nije prezala ni od samih SS-ovaca. Firerova uredba od 19. maja 1943. predviđala je da se iz države, partije, Vermahta i privrede eliminišu svi ljudi koji imaju porodične ili bračne veze sa strancima, ili čak i samo prijatelje među sa strancima; ovo je pogadalo 1200 vođa SS-a (v. Hoover Library Archives, Himmler File, Folder 330).

sukobiti sa realnošću, a totalitarizam na vlasti mora stalno da se trudi da u tom sukobu i pobjedi. Propaganda i organizacija više nisu dovoljne da bi vlast mogla nesmetano da tvrdi da je nemoguće zapravo moguće, da je neverovatno u stvari istinito, da neka sumanuta logika upravlja svetom; glavna psihološka potpora totalitarne fikcije – aktivni prezir prema postojećem svetu, koji su mase odbijale da prihvate kao jedini mogući svet – nestala je; svaki delić činjenične informacije koji procuri kroz gvozdenu zavesu, spuštenu zbog večite pretnje od poplave stvarnosti sa druge, netotalitarne strane, za totalitarnu dominaciju predstavlja veću opasnost nego što je neprijateljska propaganda to bila za totalitarni pokret.

Borba za totalnu dominaciju nad stanovništvom celog sveta, eliminisanje svake netotalitarne stvarnosti, svojstveno je svim totalitarnim režimima; ako ne teže vladavini nad celim svetom kao konačnom cilju, sasvim je verovatno da će izgubiti i ono moći što su već prigrabili. Čak i pojedincem se može apsolutno i pouzdano vladati samo u uslovima globalnog totalitarizma. Stoga uspon na vlast znači pre svega formiranje zvanične i međunarodno priznate matice pokreta (ili ogranaka, u slučaju satelitskih država) i stvaranje neke vrste laboratorije u kojoj se može eksperimentisati sa stvarnošću, ili, tačnije rečeno, protiv stvarnosti – eksperimentisati sa organizovanjem naroda za konačne ciljeve koji se ne obaziru ni na individualnost ni na nacionalnost, u okolnostima koje, istina, nisu savršene, ali su dovoljne za značajne privremene rezultate. Totalitarizam na vlasti koristi državni aparat za svoj dugoročni cilj, osvajanje sveta, i za upravljanje ograncima pokreta; on osniva tajnu policiju kao izvršitelja i čuvara internog eksperimenta stalnog pretvaranja stvarnosti u fikciju; i konačno, on podiže koncentracione logore kao posebne laboratorije u kojima izvodi eksperiment totalne dominacije.

I: *Totalitarna država*

ISTORIJA NAS uči da dolazak revolucionarnih partija na vlast duboko utiče na njihovu prirodu. Iskustvo i zdrav razum sasvim opravdano očekuju da će totalitarni pokreti, kada dođu na vlast, lagano gubiti svoj revolucionarni elan i utopijski karakter, da će svakodnevna praksa vladanja i posedovanje stvarne moći ublažiti zahteve pokreta iz vremena pre dolaska na vlast i postepeno uništiti fiktivni svet njihovih organizacija. Uostalom, čini se prirodno da se, bilo u privatnom, bilo u javnom životu, radikalni zahtevi i ciljevi prilagođavaju objektivnim uslovima; a na stvarnost u celini mase atomizovanih pojedinaca, ionako sklone fikciji, mogu da utiču tek neznatno.

Mnoge greške netotalitarnog sveta u diplomatskim odnosima sa totalitarnim vladama (najupadljivije su vera u Minhenski pakt sa Hitlerom i

sporazum na Jalti sa Staljinom) mogu se objasniti verom u iskustvo i zdrav razum, za koje se, međutim, iznenada ispostavilo da nemaju uticaj na stvarnost. Uprkos značajnim ustupcima i povećanom međunarodnom ugledu, totalitarne zemlje se nisu reintegrirale u međunarodnu zajednicu niti su prestale da se vajkaju kako se ceo svet okrenuo protiv njih. Umesto da spreče, diplomatske pobede su očigledno ubrzale povratak totalitarnih režima upotrebi nasilja, i samo su povećale mržnju prema silama koje su pokazale spremnost na kompromis.

Razočarenju državnika i diplomata prethodilo je razbijanje iluzija svih dobronamernih posmatrača i simpatizera novih revolucionarnih vlasti. Oni su očekivali uspostavljanje novih institucija i stvaranje novog korpusa prava koji bi, bez obzira na svoju revolucionarnost, stabilizovali postojeće stanje i tako zauzdali žestinu totalitarnih pokreta bar u zemljama u kojima su oni došli na vlast. Umesto toga se i u sovjetskoj Rusiji i u nacističkoj Nemačkoj teror uvećao u obrnutoj srazmeri sa postojanjem opozicionih stranaka, pa se čini da politička opozicija nije bila izgovor za teror (kako su liberalni kritičari režima obično tvrdili), već poslednji podsticaj njegovom raspirivanju.⁸

Još više uznemirava način na koji se totalitarni režimi ophode prema ustavnom pitanju. U prvim godinama po dolasku na vlast, nacisti su napravili lavinu zakona i uredbi, ali se uopšte nisu potrudili da zvanično ukinu Ustav Vajmarske republike; čak su i javne službe ostavili manje ili više netaknute – činjenica koja je mnoge domaće i strane posmatrače navela da se ponadaju ograničavanju uticaja partije i brzom normalizaciji novog režima. No, kada je sa usvajanjem Nirnberških zakona 1935. godine ovaj trend okončan, ispostavilo se da ni sami nacisti nimalo nisu zainteresovani za

⁸ Poznato je da je u Rusiji represija nad socijalistima i anarhistima ozbiljno porasla kada su se prilike u zemlji smirile (Anton Ciliga, *The Russian Enigma*, London 1940, p. 244). Deutscher, *op. cit.*, smatra da je razlog za nestanak liberalnog duha revolucije u trenutku pobede bila promena raspoloženja među seljacima: oni su se protiv boljševizma okrenuli tim odlučnije što su sigurniji bili da je slomljena moć zemljoposjednika i belogardejaca. Ovo objašnjenje nije mnogo ubedljivo s obzirom na srazmere koje je teror pridobio posle 1930. Ono, osim toga, ne uzima u obzir činjenicu da teror svoj vrhunac nije dostigao dvadesetih, već tridesetih godina, kada opozicija seljačkih slojeva više nije bila bitan faktor. Hruščov takođe primećuje (*op. cit.*) da ekstremno represivne mere uopšte nisu korišćene u borbi protiv trockista i buharinovaca, već da je represija protiv njih počela mnogo posle njihovog poraza.

Teror nacističkog režima dostigao je vrhunac tokom rata, kada je nemačka nacija zapravo bila ujedinjena. Pripreme za njegovo sprovođenje sežu do 1936. godine, kada je sav organizovan unutrašnji otpor nestao, a Himler predložio da se koncentracioni logori prošire. Za ovaj duh opresije bez obzira na postojanje otpora karakterističan je Himlerov govor vodama SS-a u Harkovu 1943: Mi imamo samo jedan zadatak... da nemilosrdno nastavimo rasnu borbu... Nikada nećemo dozvoliti da utihne to jedinstveno oružje, strah i stravična reputacija koji su nam bili prethodnica u bitkama za Harkov, već ćemo mu stalno davati novo značenje (*Nazi Conspiracy*, IV, 572ff).

sopstvene zakone: pre se moglo primetiti stalno napredovanje zacrtanim putem ka nečem novom, tako da konačno svrhu i delokrug tajne državne policije i svih drugih državnih ili partijskih institucija koje su nacisti stvorili nikako nisu mogli da pokriju pravni propisi koji su za njih bili izdati.⁹ Na praksu se ovo bezakonje odrazilo tako što se mnoštvo donesenih propisa više uopšte nije ni objavljivalo¹⁰ teoretski, ono je odgovaralo Hitlerovom geslu da totalna država ne sme da pravi razliku između zakona i etike,¹¹ jer ako se pođe od toga da je važeći zakon identičan sa zajedničkom etikom i da on proističe iz savesti svih ljudi, onda zaista više i nema potrebe za javnim uredbama. Sovjetski Savez, u kom su javne službe bile uništene tokom revolucije i u kom se režim u periodu revolucionarnih promena jedva obazirao na zakon, potrudio se čak da 1936. objavi sasvim novi i vrlo detaljan Ustav (fasada od liberalnih fraza i načela preko giljotine u prednjem planu),¹² događaj koji je u Rusiji i u inostranstvu proslavljen kao kruna revolucionarnog perioda. Ispostavilo se, međutim, da je objavljivanje ustava označilo početak gigantske generalne čistke koja je za oko dve godine likvidirala postojeću administraciju i zatrla sve tragove normalnog života i privrednog oporavka začetog u prve četiri godine posle likvidacije kulaka i ubrzane kolektivizacije na selu.¹³ Od tog trenutka, ustav iz 1936. igrao je istu ulogu koju je vajmars-

⁹ v. Theodor Maunz, *op. cit.*, pp. 5 i 49. Koliko su malo nacisti cenili zakone i odredbe koje su sami donosili i koje je redovno objavljivao W. Hoche pod naslovom *Die Gesetzgebung des Kabinetts Hitler* (Berlin 1933. i dalje), može se zaključiti na osnovu uzgredne primedbe jednog od njihovih poznavalaca državnog prava. On je smatrao da je, uprkos odsustvu sveobuhvatnog novog pravnog poretka, došlo do sveobuhvatne reforme (v. Ernst Huber, *Die deutsche Polizei*, u: *Zeitschrift für die gesamte Staatswissenschaft*, Band 101, 1940/1, p. 273ff).

¹⁰ Maunz, *op. cit.*, p. 49. Koliko je meni poznato, Maunz je jedini nacistički autor koji spominje ovu okolnost i dovoljno je naglašava. Tek kada se prođe kroz svih pet tomova *Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben* (Naredjenja, odredbe i proglosti), koje je tokom rata po naredbi Martina Bormana prikupila i izdala partijska kancelarija, može se steći predstava o tajnom zakonodavstvu koje je u stvari bilo na snazi u Nemačkoj. Sudeći po predgovoru, ova zbirka je trebalo da služi samo u partijske svrhe i da se smatra poverljivom. Četiri toma ove očigledno vrlo retke zbirke, u poređenju sa kojom je Hocheova kolekcija zakona Hitlerovog kabineta puka fasada, nalaze se u Hoover Library.

¹¹ Ovo je bilo Firerovo upozorenje sudijama 1933. (citira Hans Frank, *Nationalsozialistische Leitsätze für ein neues deutsches Strafrecht*, Zweiter Teil, 1936, p. 8).

¹² Deutscher, *op. cit.*, p. 381. I ranije je bilo pokušaja da se donese ustav, godine 1918. i 1924. Ustavna reforma iz 1944, prema kojoj je neke sovjetske republike trebalo da imaju svoje predstavnike u inostranstvu i sopstvenu vojsku, bila je taktički manevar čiji je cilj bio da Sovjetskom Savezu obezbedi još nekoliko mesta u Ujedinjenim Nacijama.

¹³ v. Deutscher, *op. cit.*, p. 375. Ako se pažljivije pročita Staljinov govor o ustavu (njegov izveštaj na Vanrednom Osmom kongresu sovjeta, novembra 1936), postaje jasno da ustav i nije trebalo da bude konačan. Staljin eksplicitno tvrdi: Ovo je okvir našeg ustava u datom istorijskom trenutku. Stoga nacrt novog ustava predstavlja bilans pređenog puta, bilans dosadašnjih dostignuća. Drugim rečima, ustav je bio zastareo već u trenutku objavljivanja.

ki ustav igrao u nacističkom režimu: niko se nije obazirao na njega, ali ga niko nije ni ukinuo. Jedina razlika je u tome što je Staljin sebi mogao da dozvoli još jedan apsurd: da sve one koji su sastavili taj nikad zvanično ukinuti ustav postrelja kao izdajnike (sa izuzetkom Višinskog).

Ono što posmatraču totalitarnih država pada u oči svakako nije monolitnost njihove strukture. Naprotiv, svi ozbiljniji proučavaoci ovog fenomena slažu se barem po pitanju paralelnog postojanja (ili sukoba) dveju vlasti, naime partije i države. Mnogi su, osim toga, ukazali na čudnu bezobličnost totalitarne vlasti.¹⁴ Tomaš Masarik je među prvima uvideo da takozvani boljševički sistem nikada i nije bio nešto drugo do potpuno odsustvo sistema;¹⁵ a sasvim je tačno i to da bi čak i stručnjak poludeo kada bi pokušao da razmrsi odnose između partije i države u Trećem rajhu.¹⁶ Takođe je više puta primećeno da je odnos između ove dve instance, između države i partije, u stvari odnos između prividne i stvarne vlasti, tako da se državni aparat uglavnom prikazuje kao bezvredna fasada koja skriva i čuva pravu vlast, vlast partije.¹⁷

Svi nivoi administrativne mašinerije Trećeg rajha doživeli su čudno udvostručenje. Nacisti su se neverovatno savesno potrudili da svaku državnu funkciju kopiraju u nekom organu partije;¹⁸ podelu Nemačke na republike

vanja, i imao je, u najboljem slučaju, istorijski značaj. Da ovo nije proizvoljno tumačenje, dokazuje i Molotov, koji se nadovezuje na Staljina i podvlači provizorni karakter čitave stvari: Mi smo ostvarili tek prvu, nižu fazu komunizma. Čak i ova prva faza komunizma, socijalizam, ni izdaleka nije završena; postavljen je samo njegov kostur (v. *Die Verfassung des Sozialistischen Staates der Arbeiter und Bauern*, Editions Prométhée, Strasbourg 1937, pp. 42 i 84).

¹⁴ Za razliku od Italije, ustavnu praksu Nemačke stoga karakteriše potpuna bezobličnost (Franz Neumann, *Behemoth*, 1942, dodatak, p. 521).

¹⁵ citirano prema: Boris Souvarine, *Stalin: A critical Survey of Bolshevism*, New York 1939, p. 695.

¹⁶ Stephen H. Roberts, *The House that Hitler Built*, London 1939, p. 72.

¹⁷ U pristupnoj besedi suđenjima u Nirnbegu, sudija Robert H. Džekson uverljivo je zasnovao svoj opis političke strukture nacističke Nemačke na paralelnom postojanju dveju vlasti stvarne i prividne. Institucije Vajmarske republike zadržale su se još neko vreme, i to je bila ta spoljna i vidljiva vlast. Ali ona stvarna vlast bila je izvan i iznad zakona, naime u rukovodstvu nacionalsocijalističke partije (*Nazi Conspiracy*, I, 125); v. i razliku koju Roberts, *op. cit.*, povlači između partije i države u senci: Hitler očigledno naginje udvostručavanju funkcija.

Ljudi koji proučavaju nacističku Nemačku uglavnom se slažu u tome da je država imala samo prividnu vlast. Jedini izuzetak je Ernst Fraenkel, *The Dual State*, New York/London 1941, koji tvrdi da normativna i prerogativna država, koje postoje paralelno, žive u stalnom trvenju kao kompetitivni, a ne komplementarni delovi nemačkog Rajha. Prema Frenkelu, normativnu državu su nacisti zadržali radi očuvanja kapitalističkog poretka i privatnog vlasništva, i ona je imala puna ovlašćenja u pitanjima privrede, dok je prerogativna država partije suvereno odlučivala u svim političkim pitanjima.

¹⁸ Za one pozicije državne vlasti na koje nisu mogli da postave svoje ljude, nacionalsocijalisti su izmislili odgovarajuće službe u senci u sopstvenoj partiji, i tako pored postojeće stvorili drugu državu... (Konrad Heiden, *Der Fuehrer: Hitler's Rise to Power*, Boston 1944, p. 616).

i pokrajine za vreme Vajmarske republike nacisti su udvostručili podelom na srezove (*Gau*), čije se granice, međutim, nisu podudarale sa granicama republika i pokrajina, tako da je svako mesto čak i geografski pripadalo različitim administrativnim jedinicama.¹⁹ Od ovog udvostručavanja funkcija nije se odustalo ni kada su posle 1933. istaknuti nacisti zauzeli položaje ministara, kada je Frik, na primer, postao ministar unutrašnjih poslova ili Girtner ministar pravosuđa. Ovi stari i provereni članovi partije gubili bi moć čim bi započeli zvanične, nepartijske karijere, i postajali bi neuticajni kao i svi drugi državni službenici. I jedan i drugi bili su zapravo u nadležnosti Hajnriha Himlera, perspektivnog šefa policije, koji je zapravo trebalo da bude podređen ministru unutrašnjih poslova.²⁰ Inostranoj javnosti je mnogo bolje poznata sudbina starog nemačkog Ministarstva spoljnih poslova u *Wilhelmstraße*. Nacisti skoro da uošte nisu promenili njegovo osoblje, i, naravno, nikada ga nisu ukinuli; no, u isto vreme zadržali su Partijski biro spoljnih poslova, osnovan još pre dolaska partije na vlast, na čijem je čelu bio Rozenberg.²¹ Kako je ovaj biro bio specijalizovan za održavanje odnosa sa fašističkim organizacijama u Istočnoj Evropi i na Balkanu, nacisti su postavili još jedan organ da konkuriše službi u *Wilhelmstraße*, takozvani Ribentropov Biro, koji se bavio odnosima sa zapadnim zemljama, i koji je preživio odlazak svog šefa na mesto ambasadora u Englesku, dakle njegovo uključivanje u zvanični aparat u *Wilhelmstraße*. Konačno, uz ove partijske institucije, Ministarstvo spoljnih poslova dobilo je još jednu kopiju u vidu Biroa SS-a, koji je bio zadužen za pregovore

¹⁹ O. C. Giles, *The Gestapo*, Oxford Pamphlets on World Affairs, br. 36, 1940, opisuje stalno preklapanje partije i državnih službi.

²⁰ Karakteristična je beleška ministra unutrašnjih poslova Frika, koji se žalio što Himler, vođa SS-a, ima veću vlast (v. *Nazi Conspiracy*, III, 547). Isto tako zanimljive su i Rozenbergove beleške o jednoj raspravi sa Hitlerom 1942: pre rata Rozenberg nije imao zvaničnu državnu funkciju, ali je pripadao užem krugu oko Hitlera. Otkako je postao ministar Rajha za okupirane istočne teritorije, stalno se sukobljavao sa neposrednim akcijama drugih opunomoćenika, uglavnom pripadnika SS-a, koji su njega prosto prenebegavali zato što sada pripada prividnom državnom aparatu (v. *ibid.*, IV, 65ff). Isto to dogodilo se i Hansu Franku, generalnom guverneru Poljske. Samo u dva slučaja prihvatanje ministarske fotelje nije povuklo i gubitak moći i prestiža: u slučaju ministra propagande Gebelsa i u slučaju ministra unutrašnjih poslova Himlera. Što se Himlera tiče, imamo belešku, verovatno iz 1935, koja ilustruje posvećenost s kojom su nacisti regulisali odnose između partije i države. Ova beleška, nastala očigledno negde u Hitlerovom bliskijem okruženju, a pronadena u prepisci Firerove adutanture i Gestapoa, sadrži upozorenje da Himler, ukoliko postane državni sekretar Ministarstva unutrašnjih poslova, više neće moći da bude politički vođa, te da će se verovatno otuđiti od partije. I ovde vidimo tehnički princip koji reguliše odnose između partije i države: *Reichsleiter* [visoki partijski funkcioner] ne sme da bude podređen *Reichsministru* [visoki državni funkcioner]. (Nedatirana i nepotpisana beleška pod naslovom Die geheime Staatspolizei može se naći u arhivima Hoover Library, File P. Weidemann.)

²¹ v. Kratak izveštaj o aktivnostima Rozenbergovog partijskog Biroa za spoljne poslove od 1933 do 1943, *ibid.*, III, 27ff.

sa svim germanskim grupama u Danskoj, Norveškoj, Belgiji i Nizozemskoj.²² Ovi primeri dokazuju da je za naciste udvostručavanje službi bilo pitanje principa, a ne samo zgodno sredstvo da se članovima partije obezbedi posao.

Do iste podele između stvarne i prikrivene vlasti došlo je i u sovjetskoj Rusiji, mada na sasvim drugačijem osnovu.²³ Prividna vlast prvobitno je bio Sveruski kongres sovjeta, koji je tokom građanskog rata izgubio uticaj i moć u korist partije. Ovaj proces udvostručavanja započeo je kada je Crvena armija dobila veliku autonomiju i kada je tajna policija ponovo proglašena organom partije, a ne organom Kongresa sovjeta;²⁴ okončan je 1923, tokom prvih Staljinovih godina na mestu generalnog sekretara.²⁵ Od tada su sovjeti postali vlast u senci; preko partijskih ćelija u njoj su operisali predstavnici stvarne vlasti, koje je postavljao Centralni komitet u Moskvi i kom su oni odgovarali. Ključan momenat u kasnijem razvoju nije bilo osvajanje sovjeta od strane partije, nego činjenica da mada to ionako ne bi bilo komplikovano, boljševici nisu ukinuli sovjete, već su ih koristili kao dekorativni spoljni simbol svoje vlasti.²⁶

Ovo paralelno postojanje prividne i stvarne vlasti bilo je, dakle, delimično rezultat revolucije i prethodilo je Staljinovoj totalitarnoj diktaturi. Ali, dok su nacisti prosto zadržali zatečenu administraciju i lišili je sve moći, Staljin je morao da obnovi svoju vlast u senci, koja je početkom tridesetih izgubila sve funkcije i bila skoro zaboravljena: doneo je sovjetski ustav kao simbol postojanja, ali i nemoći sovjeta. (Nijedan od paragrafa ovog ustava nije imao ni najmanji praktičan značaj za život i pravnu praksu u Rusiji.) Prividnoj vlasti, kojoj je u potpunosti nedostajao glamur tradicije, tako neophodan za dobru fasadu, očigledno je bio potreban oreol pisanog zakona. Najbolju podlogu za nepoštovanje zakona i zakonitosti (mada zakoni uprkos stalnim izmenama... i dalje [ostaju] izraz želje za

²² Prema Firerovoj uredbi od 12. avgusta 1942; v. *Verfügungen, Anordnungen, Bekannntgaben*, *op. cit.*, br. A 54/42.

²³ Iza prividne vlasti nalazila se stvarna, koju Victor Kravčenko (*I Chose Freedom: The Personal Life of a Soviet Official*, New York 1946, p. 111) prepoznaje u sistemu tajne policije.

²⁴ v. Arthur Rosenberg, *A History of Bolshevism*, London 1934, glava VI: Zapravo u Rusiji postoje dve političke celine koje rastu paralelno: vlada u senci, odnosno sovjeti, i *de facto* vlada boljševičke partije.

²⁵ Deutscher, *op. cit.*, p. 255-256, sumira Staljinov izveštaj na Dvanaestom kongresu o radu kadrovske službe tokom njegovih prvih godina na mestu genseka: Godinu dana ranije svega 27% pokrajinskih vođa sindikata bili su članovi partije. Trenutno ih je 57% komunista. Postotak komunista u upravama zadruga popeo se sa 5 na 50, a u rukovodstvu oružanih snaga sa 16 na 24%. Isto to dogodilo se i u svim drugim institucijama koje je Staljin opisao kao prenosni mehanizam koji partiju povezuje sa narodom.

²⁶ Arthur Rosenberg, *op. cit.*, *loc. cit.*

redom),²⁷ totalitarni režim našao je u pisanom sovjetskom ustavu, odnosno u neodbačenom vajmarskom ustavu, a to je netotalitarni svet i njegove norme, čija su se slabost i nemoć pokazivale svakodnevno, stalno dovodilo u nedoumicu.²⁸

Udvostručenje službi i preklapanje nadležnosti, paralelno postojanje stvarne i prividne vlasti, dovoljni su da stvore zabunu, ali ne i da objasne bezobličnost čitave strukture. Ne treba zaboraviti da strukturu može da ima zgrada, dok pokret – ako se ta reč može shvatiti onako ozbiljno i onako doslovno kako su to nacisti činili – može da ima pravac; bilo kakav oblik zakonske ili državne strukture može samo da bude smetnja pokretu koji se sve većom brzinom kreće u određenom pravcu. Čak i pre dolaska na vlast, totalitarni pokreti predstavljali su one mase koje više nisu bile spremne da žive ni u kakvoj strukturi, bez obzira na njenu prirodu, mase koje su počele da se talasaju kako bi konačno preplavile zakonske i geografske granice određene državnim teritorijama. Stoga, mereno našim predstavama o vlasti i državi, ovi pokreti, dok god su još fizički ograničeni na određenu teritoriju, moraju da pokušaju da unište svaku strukturu, a za tu svrhu puko udvostručavanje svih službi, podela na partijske i državne institucije, nije dovoljno. Kako udvostručavanje pretpostavlja neki odnos između fasade države i unutarnjeg jezgra partije, ono bi takođe moglo da proizvede neku vrstu strukture, a odnos između partije i države automatski bi bio pravno regulisan, čime bi nadležnosti i jedne i druge bile ograničene i stabilizovane.²⁹

Udvostručavanje službi, samo na izgled rezultat problematičnog odnosa između partije i države u svakoj jednopartijskoj diktaturi, u stvari je najvidljiviji simptom jednog mnogo kompleksnijeg fenomena, koji je bolje definisati kao multiplikaciju, umnogostručavanje, a ne udvostručavanje

²⁷ Maunz, *op. cit.*, p. 12.

²⁸ Pravnik i *SS-Obersturmbannführer*, profesor R. Hen, izrazio je to rečima: Bilo je tu još nešto na šta su stranci, ali i sami Nemci, tek morali da se naviknu: naime, na to da je zadatak tajne državne policije... preuzela grupa ljudi koji su došli iz pokreta, i koji su i dalje u njemu ukorenjeni. To što sâm pojam državne policije ovome ne odgovara u potpunosti pomenućemo tek uzgred (*Grundfragen der deutschen Polizei*, Izveštaj sa osnivačke sednice Komiteta za Zakon o policiji Akademije za nemačko pravo, 11. oktobar 1936, Hamburg 1937, sa priložima Franka, Himlera i Hena).

²⁹ Na primer, takav pokušaj da odeli odgovornosti i da se suprotstavi anarhiji nadležnosti načinio je Hans Frank u *Recht und Verwaltung*, 1939, i još jednom u predavanju pod naslovom *Technik des Staates*, iz 1941. Tu je on izrazio mišljenje da zakonske garancije nisu prerogativ liberalnih državnih sistema i da državni aparat treba da se, kao i ranije, povinuje zakonima Rajha, koje sada nadahnjuje i vodi program nacionalsocijalističke partije. Baš zato što je po svaku cenu hteo da izbegne takav novi pravni poredak, Hitler nikada nije priznao program nacionalsocijalističke partije. O članovima partije koji su predlagali tako nešto, Hitler je uglavnom govorio s prezirom, opisujući ih kao zauvek vezane za prošlost, kao ljude nesposobne da prevaziđu svoja ograničenja (Felix Kersten, *Totenkopf und Treue*, Hamburg).

službi. Nacisti se nisu zadovoljili time da, pored postojećih starih pokrajina, zemlju podele i na srezove, već su uveli i mnoge druge geografske potpodele prema raznim partijskim organizacijama. Teritorijalna nadležnost jedinica SA-a nije se podudarala ni sa srezovima, ni sa pokrajinama; ona se, osim toga, razlikovala i od teritorijalne nadležnosti jedinica SS-a, a nijedna od njih nije odgovarala zonama Hitlerove mladeži.³⁰ Uza svu ovu geografsku zbrku, veza između stvarne i prividne vlasti, koju smo objasnili na početku, ponavljala se na svim nivoima, mada svuda na drugačiji način. Stanovnik Hitlerovog Trećeg rajha ne samo što je živio pod paralelnim i često sukobljenim instancama dveju suparničkih sila (državnih službi i partije, SA-a i SS-a), nego nikada nije mogao da bude siguran, i nikada mu nije eksplicitno rečeno čiji autoritet treba da pretpostavi ostalima. Morao je da razvije neku vrstu šestog čula kako bi u datom trenutku znao koga da poštuje, a koga ne.

S druge strane, nisu mnogo bolje prolazili ni oni koji su morali da izvršavaju naredbe partijskog rukovodstva, izdate u interesu pokreta; za razliku od mera vlade, ovakve naredbe poveravale su se, naravno, isključivo elitnim formacijama partije. One su uglavnom bile namerno nejasne, a izdavale su se s nadom da će njihovi izvršioци shvatiti nameru naredbodavca, te da će u skladu sa njom i postupiti,³¹ budući da elitne formacije nikako nisu bile obavezne samo da poštuju Firerove naredbe (to je ionako

³⁰ 32 sreza... ne podudaraju se sa administrativnim ili vojnim oblastima, niti sa 21 administrativnom jedinicom SA-a, ni sa 10 pokrajina SS-a ili sa 23 zone Hitlerove mladeži... Takva nepodudaranja su tim upadljivija što su potpuno neopravdana (Roberts, *op. cit.*, str 98).

³¹ Nimerberški dokumenti, PS 3063 u Centre de Documentation Juive u Parizu. Ovo je izveštaj Vrhovnog suda Partije o događajima i procesima partijskog suda u vezi sa antisemitским demonstracijama 9. novembra 1938. Na osnovu policijske istrage i istrage državnog tužioca, Vrhovni sud Partije došao je do zaključka da su usmena uputstva *Reichspropagandaleiter-a* (šefa propagande Rajha) svi partijski funkcioneri očigledno shvatili tako da za spoljni svet partija ne želi da izgleda kao inicijator demonstracija, ali da zapravo ona treba da ih organizuje i sprovede.... Preispitivanje komandnog kadra pokazalo je... da nacionalsocijalista koji je aktivan još iz vremena borbe za vlast [*Kampfzeit*] podrazumeva da se akcije u kojima partija ne želi da se pojavi kao organizator nikada ne naređuju sasvim jasno i do poslednjeg detalja. On je, dakle, navikao da naredba može da krije i više od svog verbalnog sadržaja, kao što je naredbodavcima prešlo u rutinu... da u interesu partije ne kažu sve, već samo da nagoveste šta žele da postignu naredbom.... Tako je, na primer,... naredbu: ne samo Jevrej in Grinšpan, već svi Jevreji snose odgovornost za smrt partijskog druga fom Rata, ... poneti pištolje,... svaki pripadnik SA-a mora da zna šta mu je činiti tu naredbu je jedan deo nižih funkcionera shvatio tako da jevrejska krv sada treba da se prolije za krv partijskog druga fom Rata.... Posebno je značajan kraj izveštaja, u kom se Vrhovni sud Partije sasvim otvoreno protivio ovakvim metodama: Druga je stvar da li sistem izdavanja naredbi koje su namerno nejasne, koje su izdate sa očekivanjem da će primalac shvatiti njihov sadržaj i u skladu sa tim se i ponašati, u interesu partijske discipline možda ipak treba ostaviti prošlosti. Opet je bilo ljudi koji su, kako Hitler kaže, neposobni da prevazidu sopstvena ograničenja i koji su insistirali na zakonskim merama, zato što nisu shvatili da je vrhovni zakon ne naredba, već *volja* Firerova. Tu je posebno vidljiva razlika između mentaliteta elitnih formacija i partijskih instanci.

važilo za sve organizacije), nego i da izvršavaju *volju* rukovodstva.³² A to, kao što se može zaključiti iz dugih procesa na partijskim sudovima povodom raznih izgređa, nikako nije jedno te isto. Elitne formacije su, zahvaljujući posebnoj indoktrinaciji, bile obučene da shvate da određeni nagoveštaji znače više od njihovog verbalnog sadržaja.³³

Sa tehničkog stanovišta, unutar aparata totalitarne vlasti pokret svoju mobilnost crpe iz toga što vodstvo stalno pomera pravi centar moći, često i na druge organizacije, ali pri tom ne ukida niti čak javno razobličava grupe koje su lišene moći. U početnom stadijumu nacističkog režima, neposredno posle požara u Rajhstagu, SA je predstavljao stvarnu vlast, a partija prividnu; potom je vlast prešla sa SA-a na SS, i konačno sa SS-a na Tajnu službu,³⁴ s tim što nijedan organ vlasti nije bio lišen prava da tvrdi kako baš on otelovljuje volju Vode.³⁵ No, ne samo da je volja Vode bila tako nestalna da su u poređenju sa njom hirovi orijentalnih despota blistav primer doslednosti, nego je konzistentna, ali i večitno promenljiva podela na stvarnu tajnu i na prividnu javnu vlast od pravog sedišta moći učinila misteriju, i to do te mere da čak ni članovi vladajuće klike nikada nisu mogli biti sasvim sigurni u svoj položaj unutar tajne hijerarhije. Alfred Rozenberg je, na primer, uprkos dugoj karijeri u partiji, i uprkos impresivnoj akumulaciji prividne moći i funkcija u partijskoj hijerarhiji, još uvek govorio o stvaranju niza država u Istočnoj Evropi kao zaštitnog zida prema Moskvi u trenutku kada su ljudi sa stvarnom vlašću već bili odlučili da se po porazu Sovjetskog Saveza tamo neće tolerisati nikakve državne tvorevine, a da će se stanovnici okupiranih istočnih teritorija smatrati apatridima, te da će moći da se istrebe.³⁶ Drugim rečima, pošto bi znanje o

³² Best (*op. cit.*) to ovako formuliše: Dok god policija izvršava volju rukovodstva, ona se ponaša u skladu sa zakonom; ako prekrši volju rukovodstva, onda prekršaj nije počinila policija, već njen pripadnik.

³³ v. primedbu 31.

³⁴ Godine 1933, posle požara u Rajhstagu, vođe SA-a bile su još moćnije od *Gauleiter*-a (načelnika srezova): čak su Geringu otkazale poslušnost (v. izjavu pod zakletvom Rudolfa Dilsa u: *Nazi Conspiracy*, V, 224; Dils je bio šef političke policije pod Geringom).

³⁵ SA je očigledno žalio zbog gubitka pozicije i moći unutar nacističke hijerarhije, i očajnički je pokušavao da sačuva privid nekadašnjeg autoriteta. U časopisima *Der SA-Mann*, *Das Archiv* itd. mogu se naći mnoge naznake, prikrivene ili neprikrivene, o ovom jalovom rivalstvu sa SS-om. Mnogo je zanimljivije to što je Hitler još 1936, kada je moć SA-a već bila definitivno opala, i dalje znao da uverava njegove pripadnike u jednom govoru: Sve ono što vi jeste, to ste zahvaljujući meni; a sve ono što ja jesam, jesam samo zahvaljujući vama (v. Ernst Bayer, *Die SA*, Berlin 1938; prevod citiran prema *Nazi Conspiracy*, IV, 782).

³⁶ Upor. Rozenbergov govor iz juna 1941 (Mislim da će se naš politički zadatak sastojati u tome... da [ove narode] organizujemo u određene oblike državnih tvorevina... i da njih uperimo protiv Moskve) sa nedatiranom beleškom za upravu na okupiranim istočnim teritorijama : Sa raspadom ovih država usled vojnog poraza SSSR-a, na istočnim teritorijama nestale su sve državne tvorevine, a time... su i njihovi stanovnici izgubili državljanstvo (*Trial of the Major War Criminals*, Nürnberg 1947, XXVI, pp. 616 i 604).

tome koga treba slušati i relativna stabilizacija hijerarhije doveli do neke nove stabilnosti, koja pod totalitarnom vlašću po prirodi stvari ne može da postoji, nacisti su stalno smanjivali ingerencije stvarnoj vlasti kad god bi ona dobila na publicitetu, i stvarali nove instance, u poređenju sa kojima bi onda prethodne postajale vlast u senci igra koja je očigledno mogla da se nastavlja u nedogled. Jedna od najvažnijih tehničkih razlika između sovjetskog i nacionalsocijalističkog sistema jeste u tome što bi Staljin, kad god bi pomerio težište moći unutar pokreta sa jednog aparata na drugi, likvidirao čitav aparat zajedno sa osobljem, dok je Hitler, uprkos prezriviim komentarima o ljudima koji su nesposobni da prevaziđu sopstvena ograničenja,³⁷ itekako bio spreman da i dalje koristi ove senke, mada u drugačijoj funkciji.

Umnožavanje službi bilo je od velike koristi u tom stalnom pomeranju centra moći; uz to, što je totalitarni režim duže na vlasti, to je veći broj službi i radnih mesta koja zavise isključivo od tog premeštanja, budući da se služba ne ukida kada joj se ukine moć. Nacistički režim otpočeo je umnožavanje službi tako što je koordinisao sva postojeća udruženja, društva i institucije. U toj manipulaciji na nacionalnom nivou zanimljivo je što koordinacija ne znači da će dotična organizacija biti pripojena odgovarajućoj organizaciji partije. Naprotiv, sve do sloma režima nije postojala jedna, već dve nacionalsocijalističke organizacije studenata, dve nacionalsocijalističke organizacije žena, dve nacionalsocijalističke organizacije univerzitetskih profesora, advokata, lekara i tako dalje.³⁸ To, opet, nikako ne znači da je u svim slučajevima prvobitna partijska organizacija bila moćnija od svog koordinisanog parnjaka,³⁹ ili da je iko mogao sa sigurnošću da predvidi koji će se partijski organ uspeti na lestvicama partijske hijerarhije.⁴⁰

³⁷ *Hitlers Tischgespräche*, Bonn 1951, p. 213. Hitler je uglavnom mislio na neke visoke partijske funkcionere koji su imali određene rezerve prema bezobzirnom ubijanju onih koje je Hitler zvao ljudskim smećem [*Gesocks*] (v. p. 248ff i *passim*).

³⁸ Za raznolikost partijskih organizacija čiji se delokruzi preklapaju, v. *Rang- und Organisationsliste der NSDAP*, Stuttgart 1947, i *Nazi Conspiracy*, I, 178; tu se navode četiri glavne kategorije: 1. *Gliederungen der NSDAP* (Ogranci NSDAP-a), koji su postojali i pre dolaska partije na vlast; 2. *Angeschlossene Verbände der NSDAP* (Pripojene jedinice NSDAP-a), koje obuhvataju i koordinisana udruženja; 3. *Betreute Organisationen der NSDAP* (Organizacije pod starateljstvom NSDAP-a); i 4. *Weitere nationalsozialistische Organisationen* (ostale nacionalsocijalističke organizacije). U gotovo svakoj kategoriji mogu se naći različite organizacije studenata, žena, prosvetnih i drugih radnika.

³⁹ Gigantsku organizaciju za javne radove, na čijem čelu je bio Tot, a kasnije Albert Šper, stvorio je Hitler mimo partijske hijerarhije i ogranaka; ona se možda koristila mimo partije, pa čak i mimo policije. Zanimljivo je da je Šper smeo toliko da rizikuje i da Hitleru (tokom konferencije 1942) ukaže na nemogućnost organizovanja proizvodnje pod Himlerovim režimom, te da zahteva nadležnost nad prinudnim radom i koncentracionim logorima (v. *Nazi Conspiracy*, I, 916-917).

⁴⁰ Bezazleno i beznačajno društvo, kakvo je, na primer, NSKK (Nacionalsocijalističko udruženje automobilista, osnovano 1930), iznenada je 1933. dobilo status elitne formacije, te

Tipičan primer ove ciljane bezobličnosti jesu institucije kojima je bilo povereno bavljenje naučnim antisemitizmom. Godine 1933, u Minhenu je osnovan Institut za proučavanje jevrejskog pitanja (*Institut zur Erforschung der Judenfrage*). S obzirom na to da je jevrejsko pitanje navodno odredilo čitavu nemačku istoriju, ovaj institut je ubrzo prerastao u Institut Rajha za noviju istoriju Nemačke (*Reichsinstitut für die Erforschung neuerer deutscher Geschichte*). Sa poznatim istoričarem Valterom Frankom na čelu, on je tradicionalne univerzitete pretvorio u fasade, u sedišta prividne nauke. Godine 1940. u Frankfurtu je osnovan još jedan institut za jevrejsko pitanje, na čelu sa Alfredom Rozenbergom, čiji je položaj unutar partije bio veoma visok. Tako se minhenski institut povukao u senku; institut u Frankfurtu, a ne institut u Minhenu, trebalo je da preuzme blago iz opljačkanih zbirki evropskih Jevreja, i da postane sedište obimne biblioteke o judaizmu. Kada su, međutim, nekoliko godina kasnije ove zbirke zaista pristigle u Nemačku, njihov najvredniji deo nije otišao u Frankfurt, nego u Berlin, gde ga je prihvatilo Himlerovo specijalno odeljenje Gestapoa za likvidiranje Jevreja (a ne samo za proučavanje jevrejskog pitanja), na čijem je vrhu bio Ajhman. Nijedna od prethodnih institucija nije bila ukinuta, tako da su 1944. stvari stajale ovako: iza fasada fakulteta za istoriju na raznim univerzitetima zloslutno se krila mnogo realnija moć instituta u Minhenu, iza koga se, pak, uzdizao Rozenbergov institut u Frankfurtu, da bi tek iza ove tri fasade, zaštićen od pogleda javnosti, bio pravi centar moći, Glavna služba bezbednosti Rajha (*Reichssicherheitshauptamt*), posebno odeljenje Gestapoa.

Fasada sovjetske vlasti je, uprkos pisanom ustavu, mnogo manje impresivna, i još je više postavljena samo radi stranih posmatrača nego državni aparat koju su nacisti nasledili od Vajmarske republike. Za razliku od naci-
sta, koji su raspolagali nagomilanim službama iz vremena koordinisanja, sovjetski režim se još više oslanjao na stalno stvaranje novih službi kojima se raniji centri moći potiskuju u senku. Drastičan porast birokratskog aparata, svojstven ovoj metodi, ograničava se neprekidnim čistkama. Pa ipak, i u Rusiji imamo bar tri strogo odvojena aparata: sovjeti ili državni aparat, partijski aparat i aparat NKVD-a, a svaki ima svoje samostalno odeljenje za privredu, političko odeljenje, ministarstvo prosvete i kulture, vojno odeljenje itd.⁴¹

U Rusiji odnos između prividne vlasti partijske birokratije i stvarne vlasti tajne policije odgovara prvobitnom udvajanju partije i države, kakvo nam je poznato iz nacističke Nemačke, a umnožavanje službi uočljivo je samo u tajnoj policiji, sa njenom izuzetno komplikovanom i razgranatom

je sa SA-om i sa SS-om delilo privilegiju nezavisnog ogranka partije. Ovome, međutim, nije usledio uspon u partijskoj hijerarhiji; danas se čini da je ovo bila pusta pretnja SA-u i SS-u.

⁴¹ F. Beck/W. Godin, *Russian Purge and the Extraction of Confession*, 1951, p. 153.

mrežom agenata, u kojoj je jednom odeljenju poveren zadatak da nadgleda i špijunira ono drugo. Svako preduzeće u Sovjetskom Savezu ima posebno odeljenje tajne policije, koje uhodi i članove partije i obične radnike. Paralelno sa ovim odeljenjem postoji još i policijska služba same partije, koja, opet, nadgleda svakoga, uključujući i agente NKVD-a, s tim što se pripadnici suparničkih ćelija međusobno ne poznaju. Ovim dvema špijunskim organizacijama treba dodati i sindikate u fabrikama, koji moraju da se postaraju za to da radnici ispune propisane norme. No, od ovih aparata mnogo je važnije posebno odeljenje NKVD-a, koje predstavlja NKVD u NKVD-u, to jest tajnu policiju unutar tajne policije.⁴² Svi izveštaji ovih suparničkih policijskih agencija završavaju u Centralnom komitetu u Moskvi i u Politbirou, gde se odlučuje koji je izveštaj merodavan i kom će odeljenju policije biti povereno sprovođenje odgovarajuće policijske mere – danas to može biti specijalno odeljenje NKVD-a, sutra mreža agenata partije, dan kasnije možda lokalni komiteti ili neko od regionalnih tela (razume se da nijedan prosečni žitelj zemlje, da nijedno policijsko odeljenje ne zna kakva će odluka biti donesena). Među svim ovim odeljenjima ne postoji nikakva zakonski utemeljena hijerarhija moći ili vlasti; izvesno je jedino da će konačno jedno od njih biti izabrano da otelovljuje volju rukovodstva.

Što je aparat vlasti vidljiviji, to manje moći ima; što se manje zna o nekoj instituciji, to će se konačno ispostaviti da je ona moćnija – i to je jedino pravilo u koje svako u totalitarnoj državi može da se pouzda. U skladu sa ovim pravilom, sovjeti, koje pisani ustav priznaje kao vrhovnu vlast u državi, imaju manju moć od partije; boljševička partija, koja svoje članove javno vrbuje i koja je priznata kao vladajuća klasa, ima manje moći od tajne policije. Prava moć, prava vlast počinje tamo gde počinje i tajnovitost. U tom pogledu su nacistička i boljševička država slične; razlika se sastoji uglavnom u tome što je na jednoj strani tajna policija monopolizovana i centralizovana u Himlerovoj ličnosti, dok na drugoj postoji čitav lavirint naizgled nepovezanih i tajnih aktivnosti policije.

Ako totalitarnu državu shvatimo kao puki instrument moći, a pitanja efikasnosti administracije, industrijskih kapaciteta i produktivnosti ostavimo po strani, onda se ispostavlja da je bezobličnost totalitarne države idealno sredstvo za ostvarivanje takozvanog principa Vođe. Stalna konkurencija između različitih službi, čije funkcije ne samo da se preklapaju, nego im se

⁴² *ibid.*, p. 159ff. Sudeći po drugim izveštajima, ima raznih primera za ovo neverovatno umnožavanje aparatâ sovjetske policije, pre svega na nivou lokalnog i regionalnog NKVD-a, koji rade nezavisno jedni od drugih, a kojima odgovaraju lokalne i regionalne mreže agenata partije. Naravno, o prilikama u Rusiji znamo mnogo manje nego o onima u nacističkoj Nemačkoj, posebno što se tiče organizacionih detalja.

dodeljuju i identični zadaci,⁴³ ne ostavlja prostora za efikasnu opoziciju ili sabotazu; neprimetna promena težišta, kojom se jedna služba stavlja u senku, a drugoj se proširuje delokrug, može da reši sve probleme, a da niko ne primeti promenu ili, pak, činjenicu da je opozicija zapravo ipak postojala. Dodatna prednost ovog sistema jeste to što suparnička služba verovatno nikada neće saznati za svoj poraz, zato što nikada neće biti ukinuta (kao u nacističkom režimu), ili će biti likvidirana mnogo kasnije i bez ikakve vidljive veze sa određenim događajem. Ovo je tim lakše sprovesti što niko, osim nekolicine posvećenih, ne zna pravi odnos između pojedinih instanci. Tek povremeno netotalitarni svet može da baci pogled na prilike koje tu vladaju, na primer kada visoki službenik u inostranstvu prizna da je neki mastiljar u ambasadi njegov neposredni pretpostavljeni. Naknadno je često moguće odrediti kako je došlo do tog iznenadnog gubitka moći, odnosno da je do njega uopšte došlo. Na primer, danas nije teško razumeti zašto su početkom rata ljudi kao Alfred Rozenberg ili Hans Frank bili premešteni na državne funkcije i tako uklonjeni iz pravog centra moći, naime iz uskog kruga oko Firera.⁴⁴ Ne samo što oni sami nisu znali razloge za ovo premeštanje, nego verovatno ni slutili nisu da naizgled tako visoke funkcije, kakva je funkcija generalnog guvernera Poljske ili ministra za istočne teritorije, nisu vrhunac, nego kraj njihove partijske karijere.

Princip vođe ne uspostavlja hijerarhiju ni u totalitarnoj državi ni unutar totalitarnog pokreta; vlast se ovde ne filtrira od vrha naniže kroz sve slojeve političke zajednice kao u slučaju autoritarnih režima. Pravi razlog je taj što bez autoriteta nema ni hijerarhije i što je, uprkos brojnim nespo- razumuma po pitanju takozvane autoritarne ličnosti, princip autoriteta u svim svojim važnijim aspektima dijametralno suprotan principu totalitarne dominacije. Pojam autoriteta vodi poreklo iz Rima, no nevezano sa tim, on uvek, u ma kom obliku, treba da smanji ili da ograniči slobodu, ali ne i da je ukine. Totalitarizam, pak, cilja upravo na ukidanje slobode, pa čak i na ukidanje ljudske spontanosti uopšte, a nikako na neko ograničavanje slobode, čemu teži tiranija. Tehnički se ovo odsustvo svakog autoriteta ili hijerarhije u totalitarnom sistemu ispoljava u tome što između vrhovne instance (Vođe) i podanika nema pouzdanih međunivoa koji bi pojedinačno mogli da preuzmu svoj deo autoriteta i poslušnosti. Vođina

⁴³ Prema svedočenju jednog od ranijih službenika (*Nazi Conspiracy*, VI, 461), Himlerova specijalnost bila je da neki zadatak poveri dvema različitim osobama.

⁴⁴ U već pomenutom predavanju (v. primedbu 29), Hans Frank je pokazao da je u jednom trenutku želeo da stabilizuje pokret, a njegove brojne pritužbe dok je bio na funkciji guvernera Poljske pokazuju potpuno nerazumevanje svesne antiutilitarnosti nacističke politike. On ne može da shvati zašto pokorene narode ne treba eksploatisati nego istrebljivati. Rozenberg je, opet, u Hitlerovim očima bio rasno nepouzdan zato što je na okupiranim istočnim teritorijama želeo da uspostavi satelitske države, a nije shvatio da Hitler smeru depopulaciju tih teritorija.

volja može se pojaviti na svakom mestu i u svako doba, a on lično nije upućen ni na kakvu hijerarhiju, pa čak ni na onu koju je možda i sam stvorio. Zato nije dovoljno precizno reći da pokret po dolasku na vlast izmišlja mnoštvo državnica u kojima je svaki mali vođa slobodan da čini što god želi i da oponaša velikog vođu na vrhu.⁴⁵ Tvrdnja nacista da je partija red vođa⁴⁶ obična je laž. Kao što beskonačno umnožavanje službi i mešanje delokruga vodi stanju u kom se svaki građanin direktno sukobljava sa voljom Vođe, a ovaj po sopstvenom nahodjenju bira organ koji će izvršiti njegovu volju, tako je i pola miliona firera širom Trećeg Rajha⁴⁷ vrlo dobro znalo da njihova vlast dolazi od Hitlera, bez ikakve posredničke hijerarhije.⁴⁸ Direktna zavisnost bila je stvarna, a posrednička hijerarhija, mada svakako od društvenog značaja, bila je privid, imitacija autoritarne države.

Vođin apsolutni monopol moći i odlučivanja najprimetniji je u odnosu između njega i šefa policije, najuticajnijeg funkcionera u totalitarnoj državi. No, uprkos enormnoj materijalnoj i organizacionoj vlasti kojom kao glava prave armije policajaca i elitnih formacija raspolaže, čini se da šef policije nije u poziciji da ikada dođe na vlast i postane vladar zemlje. Tako sve do Hitlerovog pada Himler nije ni sanjao da osporava Hitlerovo pravo na vodstvo,⁴⁹ i nikada nije ni bio predlagan kao Hitlerov naslednik. U tom kontekstu još je zanimljiviji Berijin neuspešni pokušaj da dođe na vlast posle Staljinove smrti. Iako Staljin nijednom od svojih šefova policije nije dozvolio da uživaju poziciju sličnu Himlerovoj tokom poslednjih godina nacističke vlasti, Berija je takođe na raspolaganju imao dovoljno brojne trupe da je mogao da pretenduje na vlast u partiji posle Staljinove smrti već samo tako što će opkoliti čitavu Moskvu i sve prilaze Kremlju. Jedino je Crvena armija mogla da ga spreči, a to bi dovelo do krvavog građanskog rata, čiji se ishod nikako ne bi dao predvideti. Konačno je Berija dobrovoljno napustio sve svoje položaje nekoliko dana kasnije, ma-

⁴⁵ Teoriju podele na državice koje čine piramidu moći izvan zakona, sa Firerom na vrhu, izneo je Robert H. Džekson (v. glavu XII u: *Nazi Conspiracy*, II, 1ff). Kako bi izbegao stvaranje takve autoritarne države, Hitler je još 1934. izdao sledeću partijsku uredbu: Obraćanje sa *Mein Führer* rezervisano je samo za Vodju. Ovim zabranjujem da se svi niži funkcioneri NSDAP-a oslovljavaju sa *Mein Reichsleiter* i sl, bilo pismeno bilo usmeno. Treba im se obraćati sa Pg. [*Parteigenosse*, partijski drug]... ili *Gauleiter* (načelnik sreza) itd. (v. *Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben*, op. cit., uredba od 20. avgusta 1934).

⁴⁶ v. *Organisationsbuch der NSDAP*

⁴⁷ v. tabelu 14 u: *Nazi Conspiracy*, VIII.

⁴⁸ Sve zakletve u partiji kao i u elitnim formacijama polagale su se ličnosti Adolfa Hitlera.

⁴⁹ Prvi korak u tom pravcu Himler je preduzeo u jesen 1944, kada je na svoju ruku naredio da se gasne instalacije u logorima smrti demontiraju i da se masovno ubijanje zaustavi. Na ovaj način je želeo da pokrene mirovne pregovore sa zapadnim silama. Izgleda da Hitler začudo nikada nije saznao za ove pripreme; verovatno se niko nije usudio da mu kaže da se od jednog od njegovih najvažnijih ratnih ciljeva već odustalo (vid. Léon Poliakov, *Brevaire de la Haine*, 1951, p. 232).

da je morao znati da će to što se drznuo da makar i za nekoliko dana izigra moć policije protiv moći partije ionako platiti životom.⁵⁰

Šef policije ne raspolaže apsolutnom vlašću, ali to njega, njega, naravno, ne sprečava da taj ogromni aparat organizuje u skladu sa principima totalitarne vlasti. Zato i jeste veoma zanimljivo posmatrati kako je Himler po dolasku na položaj počeo da reorganizuje nemačku policiju umnožavajući službe u do tada centralizovanom aparatu tajne policije očigledno je, dakle, učinio ono čega bi se svi znalci pre totalitarnih režima pribojavali kao decentralizacije koja vodi umanjenju vlasti. Aparatu Gestapoa Himler je najpre dodao Službu bezbednosti, prvobitno odeljenje SS-a, korišćeno za potrebe špijunaže unutar partije. Dok je sedište Gestapoa i Službe bezbednosti na kraju bilo premešteno u Berlin, regionalni ogranci ovih dveju ogromnih tajnih službi ostali su odvojeni i svaki je odgovarao direktno Himlerovoj kancelariji u Berlinu.⁵¹ Tokom rata, Himler je osnovao još dve špijunske službe: jedna se sastojala od takozvanih inspektora, koji je trebalo da kontrolišu Službu bezbednosti i da je koordinišu sa policijom, i koji su bili pod nadležnošću lokalnog SS-a; druga je bila posebna vojna špijunska služba, koja je operisala nezavisno od vojnih snaga Rajha i koja je konačno uspela da proguta špijunsku službu same vojske.⁵²

Odsustvo uspešnih ili neuspešnih dvorskih revolucija jedna je od najznačajnijih odlika totalitarnih diktatura. (S jednim izuzetkom, u vojnoj zaveri protiv Hitlera, jula 1944, nije učestvovao nijedan razočarani nacista.) Površnim posmatranjem moglo bi se zaključiti da princip Vode bukvalno traži krvave kadrovske promene bez promene režima. Ovo je tek jedan od mnogih znakova da totalitarni oblik vlasti ima malo veze sa željom za moć ili čak sa željom za mašinom koja proizvodi moć, sa igrom za osvajanje vlasti radi vlasti same, karakterističnom za poslednje faze imperijalizma. Međutim, sa tehničkog stanovišta ovo se lako može objasniti: totalitarna vlast, uprkos svemu, nije vlast klike ili bande.⁵³ I Hitlerova i Staljinova diktatura jasno potvrđuju da izolovanje već atomizovanih pojedinaca ne

⁵⁰ Za događaje koji su usledili Staljinovoj smrti, v. Harrison E. Salisbury, *American in Russia*, New York 1955.

⁵¹ v. izvrsnu analizu strukture nacističke policije u: *Nazi Conspiracy*, II, 250ff, posebno p. 256.

⁵² *ibid.*, p. 252.

⁵³ Franz Neumann, *op. cit.*, p. 521ff, sumnja da li se Nemačka može nazvati državom. Ona je pre banditska organizacija u kojoj vode stalno moraju da se slažu sa onim čemu su se maločas usprotivile. Dela Konrada Hajdena o nacističkoj Nemačkoj zastupaju teorije o vladavini klike. Što se tiče stvaranja klika oko Hitlera, veoma su instruktivna Bormanova pisma (*The Bormann Letters*, priredio Trevor-Roper). Na sudenjima lekarima (Sjedinjene Države protiv Karla Brandta *et al.*, salušanje od 13. maja 1947), Viktor Brak posvedočio je da je Borman još 1933, nesumnjivo sledeći Hitlerova naređenja, počeo da organizuje grupu ljudi koji bi bili iznad države i partije.

samo što pruža osnovu za uspostavljanje totalitarne vladavine, već da se ono sprovodi sve do vrha čitave strukture. Staljin je streljao skoro svakog ko je mogao da tvrdi da pripada vladajućoj kliku, i seljakao je članove Politburoa kad god bi neka klika pretila da se konsoliduje. Hitler je klike u nacističkoj Nemačkoj uništavao na manje drastičan način – jedina krvava čistka pogodila je Removu grupu, koju je na okupu držala homoseksualnost vodećih ljudi. Stvaranje klika Hitler je sprečavao stalnim pomeranjem težišta moći i nadležnosti, kao i čestim izmenama poverenika u svom neposrednom okruženju, tako da je sva nekadašnja solidarnost između onih koji su sa njim došli na vlast vrlo brzo iščezla. Osim toga, izgleda razumljivo što monstruozna neloyalnost, o kojoj se, gotovo istim rečima, piše kao o istaknutoj osobini i Hitlerovog i Staljinovog karaktera, ovima nije dozvoljavala da predvode nešto tako trajno kao što je to klika. U svakom slučaju, izvesno je da među ljudima na nekom položaju nema jakih spona, da njih ne povezuje jednak status u političkoj hijerarhiji ili veza između pretpostavljenih i podređenih, ili čak ona nepouzdana lojalnost koja navodno povezuje gangstere. U sovjetskoj Rusiji svako zna da vrhovni rukovodilac velikog industrijskog postrojenja može, kao i ministar spoljnih poslova, svakog trenutka da bude ražalovan do najnižeg društvenog i političkog ranga, a da neko sasvim nepoznat može da dođe na njegovo mesto. Gangsterska solidarnost, opet, koja je odigrala određenu ulogu u ranim danima nacističke diktature, gubi svu kohezionu snagu, jer se totalitarizam trudi da ovu solidarnost proširi na celo stanovništvo, dok svi u podjednako meri ne postanu krivci.⁵⁴

Nepostojanje vladajuće klike učinilo je pitanje naslednika totalitarnog diktatora izuzetno teškim i neugodnim. Tačno je da je ovaj problem mučio sve uzurpatore, i vrlo je simptomatično da nijedan totalitarni diktator nije okušao stari metod osnivanja dinastije ili prenošenja vlasti na sinove. Naspram Hitlerovih brojnih, pa tako i protivrečnih naimenovanja, stoji Staljinov metod, koji je nasledstvo učinio jednom od najrizičnijih počasti. U totalitarnim uslovima, poznavanje lavirinta prenosnog mehanizma predstavlja najveću moć, i svaki potencijalni naslednik koji sazna šta se zapravo događa automatski se udaljuje posle izvesnog vremena. Važeće i relativno trajno naimenovanje nosi opasnost stvaranja klike čiji bi članovi učestvovali u Vodinom monopolu upućenosti u događaje, što Vođa mora da izbegne po svaku cenu. Hitler je ovo jednom na svoj način objasnio vrhovnim komandantima Vermahta, koji su usred ratnog vihora verovatno razbijali glave nad sledećim problemom: U svoj skromnosti, ja sopstvenu ličnost kao konačni faktor moram da smatram nezamenljivom... Sudbina

⁵⁴ upor. moj prilog raspravi o krivici Nemaca, *Organized guilt*, u: *Jewish Frontier*, januar 1945.

Rajha zavisi jedino od mene. ⁵⁵ Uzalud ćemo u reči skromnost tražiti tragove ironije; za razliku od svih prethodnih uzurpatora, despota i tirana, totalitarni vođa kao da misli da pitanje njegovog naslednika nije naročito značajno, da za taj posao nisu potrebne posebne sposobnosti ili obuka, da će zemlja, konačno, slušati svakoga ko se nađe na tom mestu u trenutku njegove smrti, i da suparnici gladni vlasti neće osporavati legitimnost novog vođe.⁵⁶

Sredstva totalitarne vlasti izgledaju jednostavna i ingeniozno efikasna. Ona garantuju ne samo apsolutan monopol na vlast, nego i do tad nepoznatu izvesnost da će sve naredbe uvek biti izvršene; komplikovan prenosni mehanizam i konfuzna hijerarhija obezbeđuju diktatoru potpunu nezavisnost od svih podređenih, i omogućavaju lake i iznenadne promene politike, po kojima je totalitarizam i postao čuven. Čitava zemlja kao politička zajednica otporna je na udarce upravo zahvaljujući svojoj bezobličnosti.

Razlozi zbog kojih ovako efikasne metode niko ranije nije oprobao jednostavni su koliko i same metode. Umnožavanje instanci uništava svaki osećaj odgovornosti i svu kompetentnost; takvo neproduktivno povećanje administracije predstavlja stravičan teret i bitno umanjuje produktivnost zato što protivrečne naredbe stalno usporavaju pravi rad, sve dok Vođina naredba ne presudi. Fanatizam elitnih kadrova, od presudnog značaja za funkcionisanje pokreta, sistematski ukida zainteresovanost za konkretne poslove i stvara mentalitet za koji je svaka moguća akcija sredstvo za nešto sasvim drugo.⁵⁷ A ovaj mentalitet nije svojstven samo eliti: on postepeno počinje da prožima čitavo stanovništvo, kome i najintimnija životna pitanja zavise od političkih odluka – odnosno od faktora i motiva koji nemaju nikakve veze sa posledicama. Stalna premeštanja, razalovanja i unapređivanja onemogućavaju pouzdan timski rad i sticanje profesionalnog iskustva. Sa stanovišta ekonomije, ropski rad je luksuz koji Rusija sebi za-

⁵⁵ Govor od 23. novembra 1939. (citirano prema: *Trial of Major War Criminals*, Vol. 26, p. 332). Da je ova izjava mnogo više od histeričnog ispada diktiranog prilikama, može se zaključiti na osnovu Himlerovog govora (stenografski zapis u arhivima Hoover Library, File Himmler, Folder 332) na konferenciji gradonačelnika u Poznanju marta 1944: Koje vrednosti možemo da stavimo na tasove istorije? Vrednost našeg naroda.... Druga, a rekao bih i mnogo veća vrednost jeste jedinstvena ličnost našeg Vođe Adolfa Hitlera,... koji je po prvi put posle dve hiljade godina... poslan germanskoj rasi kao veliki vođa....

⁵⁶ v. Hitlerove izjave po ovom pitanju u: *Hitlers Tischgespräche*, pp. 253ff i 222f.: novog Vođu morao bi da izabere neki senat, a za vreme trajanja tog postupka ne sme da bude nikakve rasprave između ličnosti koje učestvuju u izboru. U roku od tri sata, Vermaht, Partija i svi državni službenici treba da polože nove zakletve. Nije gajio nikakve iluzije da u ovom izboru vrhovnog poglavara države možda neće uvek biti ličnosti sa istaknutim osobinama predvodnika. Ali ni to nije opasno dok god čitava mašinerija dobro funkcioniše.

⁵⁷ Jedan od vodećih principa SS-a formulisao je lično Himler: Nijedan zadatak ne postoji samo radi njega samog (v. Gunter s Alquen, *Die SS. Geschichte, Aufgabe und Organisation der Schutzstaffeln der NSDAP*, 1939, u: *Schriften der Hochschule für Politik*).

pravo ne može da priušti, ali su, ništa manje, u periodu akutnog nedostatka kvalifikovane radne snage logori bili prepuni visokokvalifikovanih inženjera koji se tuku oko vodoinstalaterskih poslova, popravljanja satova, električne mreže i telefona.⁵⁸ S druge strane, opet, sa čisto utilitarnog stanovišta, Rusija sebi zapravo nije mogla da dozvoli ni čitke iz tridesetih godine, koje su prekinule dugo očekivan ekonomski oporavak, ili pak fizičko uništenje generalštaba Crvene armije, koje skoro da je dovelo do poraza u ratu protiv Finske.

Stanje u Nemačkoj razikuje se jedino u stepenu. U početku su se nacisti trudili da sačuvaju tehničke stručnjake i administrativne radnike, da dozvole profit u trgovini i da zadrže kontrolu nad privredom, ali i da se ne upliću mnogo. Početkom rata Nemačka još nije bila u potpunosti totalitarizovana, a ako prihvatimo da su pripreme za rat racionalan motiv, moramo priznati i da je otprilike do 1942. privreda mogla da funkcioniše manje ili više racionalno. Pripreme za rat, uprkos ogromnim troškovima,⁵⁹ same po sebi nisu antiutilitarne, jer može itekako biti jeftinije da se do bogatstva i resursâ drugih nacija dođe osvajanjem nego da se ovi kupuju od drugih zemalja ili da se proizvode kod kuće.⁶⁰ Zakoni koji se tiču ulaganja i proizvodnje, stabilizovanja zarada i profita, i ekonomske iscrpljenosti ne mogu da važe ako neko po svaku cenu želi da potpomogne skrhanu domaću privredu ratnim plenom iz drugih zemalja; sasvim je tačno, a toga su i simpatizeri bili svesni, da čuveni nacistički slogan *buter ili topovi* u stvari znači *topovima do butera*.⁶¹ Tek su 1942. zakoni totalitarne dominacije počeli da pretežu nad svim drugim faktorima.

Do radikalizacije je došlo čim je izbio rat; može se čak pretpostaviti da je Hitler izazvao rat između ostalog i zato što mu je rat omogućavao da ubrza započetu politiku u meri koja bi u mirnodopskim uslovima bila nezamisliva.⁶² Zanimljivo je, međutim, da ovaj proces ne ometaju ni takvi katastrofalni porazi kakav je Staljingrad, i da je opasnost od gubljenja rata u stvari bila dodatan povod da se odbaci svaki utilitarizam, pa da se putem

⁵⁸v. David J. Dallin/Boris I. Nicolaevsky, *Forced Labor in Russia*, 1947, koji navode i da je tokom rata, kada je mobilizacija dovela do akutnog nedostatka radne snage, procenat smrtnosti u logorima za prinudni rad bio oko 40%. Oni cene da je produktivnost radnika u logorima ispod 50% od učinka slobodnog radnika.

⁵⁹ Thomas Reveille, *The Spoil of Europe*, 1941, procenjuje da je Nemačka tokom prve godine rata mogla da pokrije sve troškove pripreme za rat od 1933. do 1939.

⁶⁰ William Ebenstein, *The Nazi State*, p. 257.

⁶¹ *ibid.*, p. 270.

⁶² Ovu pretpostavku potkrepljuje činjenica da je uredba o likvidiranju svih neizlečivih bolesnika izdata istog dana kada je i rat izbio, ali mnogo više neke Hitlerove izjave tokom rata (njih citira Gebels, v. *The Goebbels Diaries*, prir. Louis P. Lochner, 1948) da je rat omogućio rešavanje čitave serije problema koji u normalna vremena nikako ne bi mogli da se reše, i da će, ma kako se rat završio, Jevreji svakako da ga izgube.

bezobzirnog totalnog organizovanja pokušaju postići ciljevi totalitarne rasne ideologije, makar i na kratko.⁶³ Posle Staljingrada, elitne formacije, koje su bile strogo odvojene od naroda, znatno su proširene; ukinuta je zabrana po kojoj pripadnici oružanih snaga ne smeju da se učlanjuju u partiju, a vojna komanda je poverena oficirima SS-a. SS-ov ljubomorno čuvan monopol na kriminal ukinut je, i vojnicima je prepušteno da po sopstvenom nahođenju učestvuju u masovnim ubijanjima.⁶⁴ Ni vojni, ni ekonomski, ni politički faktori nisu smeli da utiču na skup i komplikovan program masovnog istrebljenja i deportacija.

Ako se posmatraju te poslednje godine nacističke vlasti i njihova verzija petogodišnjeg plana, koji nisu stigli da ostvare, ali čiji je cilj bilo istrebljenje Poljaka i Ukrajinaca, svih 170 miliona Rusa (kako je navedeno u jednom planu), inteligencije Zapadne Evrope, zatim Holandana, ali i stanovnika Alzasa i Lorene, kao i onih Nemaca koje bi diskvalifikovao budući zakon o zdravstvu ili planirani Zakon o nepripadnicima zajednice (*Gemeinschaftsfremdengesetz*), gotovo da se nameće analogija sa boljševičkim petogodišnjim planom iz 1929. godine, kada je počela Staljinova diktatura u Rusiji. Vulgarne parole o eugenetici u jednom slučaju, visokoparne fraze o ekonomiji u drugom, bile su uvertira za komad silovitog ludila, u kom su svi zakoni logike i principi ekonomije okrenuti naglavce.⁶⁵

⁶³ Vermaht je, razume se, stalno pokušavao da raznim partijskim organima objasni opasnosti rata koji se vodi uz potpuno zanemarivanje svih vojnih, civilnih i ekonomskih aspekata (v. npr. Poliakov, *op. cit.*, str 321). No čak su i mnogi visoki partijski funkcioneri imali poteškoća da shvate ovo zanemarivanje objektivnih ekonomskih i vojnih faktora. Mnogo puta im je rečeno da ekonomski obziri treba u potpunosti da se zanemare u rešavanju [Jevrejskog] pitanja (*Nazi Conspiracy*, VI, 402), ali su oni još uvek znali da se žale kako se prekid velikog građevinskog programa u Poljskoj ne bi dogodio da nisu deportovane hiljade i hiljade Jevreja koji su radili na njemu. Sada je izdata naredba da Jevreje treba udaljiti i sa projekata naoružanja. Nadam se da će... ova naredba uskoro biti povučena, jer bi ona samo još pogoršala situaciju. Ova je nada Hansa Franka, generalnog guvernera Poljske, ostala neispunjena, kao i kasnije iščekivanje neke vojno promišljenije politike prema Poljacima i Ukrajinacima. Njegove pritužbe (v. dnevnik u: *Nazi Conspiracy*, IV, 902ff.) zanimljive su zato što njega brine isključivo antiutilitarni aspekt politike nacista tokom rata. Kada dobijemo rat, od Poljaka i Ukrajinaca i svih ostalih kojih tamo ima može što se mene tiče da se napravi mleveno meso....

⁶⁴ Prvobitno su samo specijalne jedinice SS-a, Mrtvačke glave, bile zaposlene u koncentracionim logorima. Posle toga na njihovo mesto došli su pripadnici *Waffen-SS*-a. Od 1944. u te svrhe koristile su se i jedinice regularnih oružanih snaga, ali su one uglavnom uključivane u *Waffen-SS* (v. izjavu pod zakletvom bivšeg službenika SS-a u koncentracionom logoru Nogenjame, u: *Nazi Conspiracy*, VII, 211). Kako se aktivno prisustvo Vermahta osećalo u koncentracionim logorima, opisao je Oddo Nansen u svom logorskom dnevniku, *Day After Day*, London 1949. Nažalost, sva je prilika da su ove jedinice regularne vojske bile brutalne bar koliko i SS.

⁶⁵ Deutscher, *op. cit.*, p. 326. Ovaj citat ima težinu zato što dolazi od najblagonaklonijeg Staljinovog nekomunističkog biografa.

Istina, totalitarni diktatori ne kreću svesno na put ludila. Pre će biti da nas antiutilitarna priroda totalitarne države zbunjuje zato što pogrešno pretpostavljamo da je ipak u pitanju normalna država (birokratija, tiranija, diktatura); previđamo izričite tvrdnje totalitarnih vladara da oni zemlju u kojoj su uspeli da dođu na vlast smatraju samo privremenim štabom internacionalnog pokreta koji napreduje ka osvajanju sveta, da oni pobjede i poraze posmatraju u okvirima vekova ili milenijuma, i da globalni interesi uvek preovlađuju nad ograničenim interesima na njihovoj sopstvenoj teritoriji.⁶⁶ Čuvena rečenica 'Ispravno je ono što je dobro za nemački narod' bila je namenjena samo masovnoj propagandi; nacistima je utucavano da je ispravno ono što je dobro za pokret,⁶⁷ a ova dva interesa nisu morala da se podudaraju. Nisu nacisti mislili da su Nemci gospodarska rasa kojoj svet pripada, nego da njih, kao i sve druge narode, treba da predvodi gospodarska rasa, a da ta rasa tek treba da se rodi.⁶⁸ I nisu Nemci začetak gospodarske rase, nego je to SS.⁶⁹ U svakom slučaju, do germanske imperije, kako je Himler govorio, ili arijevske imperije, kako bi je Hitler

⁶⁶ Posebno su nacisti voleli da računaju u milenijumima. Himlerove izjave da su pripadnici SS-a zainteresovani samo za ideološka pitanja čiji se značaj meri decenijama i stolicima i da služe stvari koja se u dve hiljade godina jednom javlja, ponavljaju se, uz manje varijacije, kroz čitav materijal za indoktrinaciju koji je izdao SS-Hauptamt-Schulungsamt (*Wesen und Aufgabe der SS und der Polizei*, p. 160). Što se boljševičke verzije tiče, program Komunističke Internacionalne, koji je Staljin formulisao još 1928. na Kongresu Partije u Moskvi već govori sve. Posebno je zanimljivo to što se Sovjetski Savez smatra bazom svetskog pokreta, centrom internacionalne revolucije, najvažnijim faktorom u svetskoj istoriji. U SSSR-u je svetski proletarijat po prvi put dobio svoju zemlju... (citirano prema: W. H. Chamberlin, *Blueprint for World Conquest*, 1946, gde su programi Treće Internacionalne dati u celini).

⁶⁷ Ova promena zvaničnog gesla može se naći u: *Organisationsbuch der NSDAP*, p. 7.

⁶⁸ v. Heiden, *op. cit.*, p. 722. U govoru od 23. novembra 1937. Hitler pred budućim političkim vodama u *Ordensburg*-u Zonthofen izjavljuje: 'ne smešno mala plemena, sićušne zemlje, države ili dinastije... već samo rase [mogu da] budu osvajači sveta. Ali mi, bar što se svesti tiče, tek treba da postanemo rasa' (v. *Hitlers Tischgespräche*, p. 445). U potpunom skladu sa ovom nikako slučajnom frazom je uredba od 9. avgusta 1941, kojom Hitler zabranjuje dalje korišćenje termina 'nemačka rasa' zato što to vodi žrtvovanju ideje rase kao takve u korist čisto nacionalnog principa i uništenju važnih idejnih preduslova čitave naše rase i narodne politike (*Verfügungen, Anordnungen, Bekanntgaben*). Očigledno je da bi pojam nemačke rase bio prepreka progresivnoj selekciji i istrebljenju nepoželjnih elemenata među samim Nemcima, koja se tih godina i planirala za budućnost.

⁶⁹ Himler je stoga ubrzo osnovao germanski SS u raznim zemljama, kom je govorio: 'Ne očekujemo mi od vas da iz oportunitizma postanete Nemci. Ali itekako očekujemo da svoj nacionalni ideal podredite višem rasnom i istorijskom idealu, Germanskom Rajhu' (Heiden, *op. cit.*). Budući zadatak tog Germanskog SS-a bio bi da putem što bržeg razmnožavanja stvori rasi superstratum, koji bi tokom narednih dvadeset do trideset godina svojom vodećom klasom predstavljao čitavu Evropu (Himlerov govor na sastanku general-majora SS-a u Poznanju 1943, u: *Nazi Conspiracy*, IV, 558ff).

nazvao, valjalo se strpeti još nekoliko vekova.⁷⁰ Za pokret je bilo mnogo značajnije pokazati kako je moguće da se nova rasa stvori uništavanjem drugih rasa nego dobiti rat sa ograničenim ciljevima. Ono što se neutralnom posmatraču čini kao komad silovitog ludila prosto je posledica apsolutnog primata pokreta ne samo nad državom, nego i nad nacijom, ljudima, pa čak i nad funkcijama samih vođa. Ingeniozne metode totalitarne vladavine, sa njenom apsolutnom i neprevaziđenom koncentracijom moći u rukama jednog čoveka, ranije niko nije oprobao prosto zato što nijedan običan tiranin nikada nije bio toliko lud da odbaci sve ograničene i lokalne interese ekonomske, nacionalne, ljudske, vojne zarad jedne čisto fiktivne realnosti u nekoj neodređenoj, dalekoj budućnosti.

Kako totalitarizam kada dođe na vlast ostaje veran prvobitnim učenjima pokreta, upadljive sličnosti između organizacionih metoda pokreta i takozvane totalitarne države jedva da iznenađuju. Podela na članove partije i simpatizere okupljene u frontovima nikako ne nestaje, nego vodi koordinaciji, putem koje se čitavo stanovništvo organizuje u simpatizere. Neverovatan priliv simpatizera kontroliše se ograničavanjem partije na privilegovanu klasu od nekoliko miliona i stvaranjem superpartije, naime elitnih formacija, od nekoliko stotina hiljada ljudi. Umnožavanje službi, udvostručavanje funkcija i prilagodavanje odnosa između partije i simpatizera novim okolnostima zapravo jedino znače da je specifična struktura pokreta ostala nepromenjena, nalik glavici luka, gde je svaki sloj prethodnica sledećeg, mnogo radikalnijeg. Državni aparat pretvoren je u front birokrata-simpatizera; njegova je uloga da u domenu unutrašnjih poslova uliva poverenje masama tek koordinisanih građana, dok u domenu inostranih poslova treba da zavarava spoljni, netotalitarni svet. Vođa, sa dvostrukom ulogom šefa države i vođe pokreta, u svojoj ličnosti sjedinjuje bezobzirnu radikalnost i normalnost koja prosto uliva poverenje.

Jedna od važnih razlika između totalitarnog pokreta i totalitarne države sastoji se u tome što totalitarni diktator može i mora da laže mnogo više i mnogo doslednije nego što je to morao kao vođa pokreta. Ovo delom automatski proizilazi iz porasta broja simpatizera, a delom i iz činjenice da se neugodne izjave državnika ne mogu tako lako povući kao izjave partijskog demagoga. Zato se Hitler i odlučio da se bez okolišenja vrati staromodnom nacionalizmu, koji je i sam toliko puta prokazao pre dolaska na vlast; glumeći vatrenog nacionalistu, tvrdeći da nacionalsocijalizam nije roba za izvoz, umirio je Nemce koliko i inostranstvo, jer je tako nagoveštio da će se ambicije nacista zadovoljiti ispunjenjem tradicionalnih zahteva nemačke nacionalističke spoljne politike povratkom teritorija oduzetih Versajskim ugovorom, priključenjem Austrije (*Anschluß*), aneksijom

⁷⁰ Himler, *ibid.*, p. 572.

delova Češke u kojima žive Nemci. Isto tako je i Staljin imao u vidu i rusko javno mnjenje i spoljni svet kada je izumeo teoriju socijalizma u jednoj zemlji, a teret svetske revolucije zbacio na Trockog.⁷¹

Sistematsko obmanjivanje čitavog sveta može se bezbedno sprovesti samo u uslovima totalitarne vladavine, gde fiktivnost svakodnevne stvarnosti propagandu čini gotovo izlišnom. Pre dolaska na vlast, pokreti sebi ne mogu da dozvole da u tolikoj meri skrivaju prave ciljeve konačno, pokreti i treba da podstaknu organizovanje masa. No ako se ukaže mogućnost da se Jevreji istrebe kao stenice, otrovnim gasom, onda više nema potrebe da se za Jevreje govori da su stenice;⁷² ako neko ima toliku moć da čitavoj naciji ispriča istoriju Revolucije a da ime Trockog i ne spomene, nema potrebe za daljom propagandom protiv Trockog. Međutim, jedino se kod ideološki sasvim pouzdanih ljudi bilo da su oni takvu pouzdanost stekli u školama Kominterne ili u posebnim nacističkim centrima za indoktrinaciju može očekivati da će metode kojima se postižu ideološki ciljevi biti efikasne, čak i ako se ti ciljevi i dalje iznose u javnosti. U takvim prilikama uvek se ispostavlja da obični simpatizeri nikada ne shvataju šta se dešava.⁷³ Paradoksalno je da javno tajno društvo nikada nije konspirativnije po prirodi i metodama nego kada ga međunarodna zajednica prizna kao punopravnog člana. Hitler se, pre no što je došao na vlast, trudio da odoli svim pokušajima da se partija, pa čak i elitne formacije, organizuju na konspirativnom osnovu; pa ipak je posle 1933. jedva dočekao da pretvori SS u neku vrstu tajnog društva.⁷⁴ Isto tako i komu-

⁷¹ Deutscher, *op. cit.*, opisuje Staljinovu izvanrednu osetljivost za sva ona psihološka strujanja... čijim se glasnogovornikom proglasio (p. 292). Sam naziv teorije Trockog, trajna revolucija, zvučao je izmoždеноj generaciji kao zlokobno upozorenje.... Staljin je direktno išao na strah od rizika i neizvesnosti, koji je ovladao mnogim boljševicima (p. 291).

⁷² Tako je Hitler mogao sebi da dozvoli da koristi omiljeni kliše poštenog Jevrejina, i to decembra 1941, kada je počeo da ih istrebljuje (v. *Tischgespräche*, p. 346).

⁷³ Zato Hitler, obraćajući se članovima generalštaba (Blombergu, Friču, Rederu) i civilima na visokim položajima (Nojrat, Gering) novembra 1937, može otvoreno da izjavi kako mu treba depopulisan prostor i da odbije ideju o osvajanju stranih naroda. Očigledno nijedan od slušalaca nije shvatio da će ovo automatski dovesti do istrebljenja tih naroda.

⁷⁴ To pretvaranje je počelo sa naredbom iz jula 1934, kojom je SS podignut na nivo nezavisne organizacije NSDAP-a, a dovršeno je poverljivom uredbom iz avgusta 1938, koja objavljuje da specijalne formacije SS-a, Mrtvačke glave i udarne trupe, nisu ni deo vojske ni deo policije; Mrtvačke glave su imale da izvršavaju policijske zadatke, dok su udarne trupe bile stalna vojna jedinica kojom raspoložem isključivo ja (*Nazi Conspiracy*, III, 459). Dve sledeće uredbe, iz oktobra 1939. i aprila 1940, regulisale su posebnu punu nadležnost za sve pripadnike SS-a o stvarima koje se tiču svih članova (*ibid.*, II, 184). Od tada nadalje svi pamfleti koje je izdala služba za indoktrinaciju SS-a imaju oznaku za upotrebu unutar policije, nije za objavljivanje, isključivo za rukovodioce i referente za ideološko vaspitanje. Vredelo bi truda sastaviti bibliografiju te obimne poverljive literature, koja sadrži mnoge zakonske mere donesene tokom nacističke vladavine. Zanimljivo je da u ovoj vrsti literature nema nijedne brošure SA-a, i to je verovatno najuverljiviji dokaz da SA posle 1934. više nije bio elitna formacija.

nističke partije pod diktatom Moskve, za razliku od svojih prethodnica, rado pribegavaju konsipativnosti čak i tamo gde je moguća potpuna legalnost.⁷⁵ Što je moć totalitarnog pokreta vidljivija, to su njegovi ciljevi skriveniji. Da bi se spoznali konačni ciljevi Hitlerove vladavine u Nemačkoj, bilo je mnogo mudrije osloniti se na njegove propagandne govore i *Mein Kampf* nego na retoriku kancelara Trećeg Rajha; isto tako bi mnogo mudrije bilo sumnjati u Staljinove reči o socijalizmu u jednoj zemlji, smišljene u trenutnu svrhu dolaska na vlast posle Lenjinove smrti, a ozbiljno shvatiti njegovu u više navrata ispoljenu netrpeljivost prema demokratskim zemljama. Totalitarni diktatori su dokazali da itekako dobro poznaju zamke koje sobom nosi njihova maska normalnosti, to jest opasnosti od istinski nacionalističke politike ili stvarnog građenja socijalizma u jednoj zemlji. Njih oni pokušavaju da prevaziđu stvaranjem stalnog i konzistentnog jaza između umirujućih reči i realnosti vladavine, i svesno rade upravo suprotno od onoga što govore.⁷⁶ Staljin je ovu vrstu manevrisanja, koja iziskuje mnogo više umešnosti nego obična diplomatija, usavršio do tačke na kojoj umerenost u spoljnoj politici ili u političkoj liniji Kominterne gotovo neminovno prate radikalne čistke u partiji. Svakako nije puka slučajnost to što su u pozadini politike Narodnog fronta i nacrtu relativno liberalnog ustava održavana Moskovska suđenja.

U nacističkoj i boljševičkoj literaturi mogu se naći brojni dokazi za to da totalitarni režimi teže osvajanju Zemljine kugle i podvodenju svih zemalja pod svoju vlast. Pa ipak, ovi ideološki programi, nasleđeni od pred-totalitarnih pokreta (od nadnacionalnih antisemitskih partija i sanjarenja o pangermanskom carstvu u slučaju nacista, a u slučaju boljševika od ideje internacionalnog revolucionarnog socijalizma), nisu presudni. Ono što jeste presudno je doslednost s kojom totalitarni režimi u stvari vode svoju inostranu politiku, pretpostavljajući da će kad-tad postići taj krajnji cilj, i nikad ga ne gube iz vida, ma kako dalek on bio i ma kako se ozbiljno njegovi idealni zahtevi sukobljavali sa trenutnim prilikama. Stoga oni nijednu zemlju ne smatraju trajno tuđom, već je, naprotiv, svaka zemlja potencijalno njihova teritorija. Dolazak na vlast, činjenica da je u jednoj zemlji fiktivan svet pokreta postao opipljiva stvarnost, određuje odnos prema drugim nacijama, a on je sličan situaciji u kojoj se nalaze totalitarne partije pod netotalitarnom vlašću: opipljiva stvarnost fikcije, podržana međunarodno priznatom državnom vlašću, može se izvoziti u netotalitarni svet isto kao što se i prezir prema parlamentu može uvoziti u netotalitarni parla-

⁷⁵ upor. Franz Borkenau, *Die neue Komintern* u: *Der Monat*, Berlin 1949, Heft 4.

⁷⁶ Primeri su isuviše očigledni i isuviše brojni da bismo ih navodili. No ovu taktiku ne treba prosto poistovetiti sa ogromnim nedostatkom odanosti i iskrenosti, koje svi Hitlerovi i Staljinovi biografi navode kao njihove istaknute karakterne crte.

ment. U tom smislu je predratno rešenje jevrejskog pitanja bilo značajan izvozni artikl nacističke Nemačke – proterivanje Jevreja prenelo je u drugu zemlju znatnu dozu nacizma; prisiljavanjem Jevreja da napuste Rajh bez pasoša i bez prebijene pare ostvarena je legenda o Jevrejstvu Lutalici; prisilivši Jevreje da ih mrze, nacisti su pronašli izgovor da se vatreno zainteresuju za unutrašnju politiku svih nacija.⁷⁷

Koliko su ozbiljno nacisti shvatili svoju zavereničku fikciju, prema kojoj su oni budući vladari sveta, videlo se 1940. kada su – uprkos teškoj situaciji, i pored sasvim realnih izgleda da pobede okupirane narode Evrope – otpočeli politiku depopulacije na istočnim teritorijama, bez obzira na gubitke u ljudstvu i ozbiljne vojno-strateške posledice, i uveli zakon koji je retroaktivno preneo deo krivičnog zakona Trećeg Rajha u okupirane zapadne zemlje.⁷⁸ Teško da je bilo efektivnijeg načina da se obnaroduje pretenzija nacista na osvajanje sveta nego da se kao veleizdaja kazni svaka izjava ili akcija protiv Trećeg Rajha, ma ko i ma gde i ma kada da ju je dao ili počinio. Nacistički zakoni su čitav svet tretirali kao teritoriju koja je potencijalno pod njihovom upravom, tako da okupaciona vojska više nije bila sredstvo osvajanja koje sa sobom donosi nov zakon osvajačev, već ona kao izvršni organ nameće zakon koji navodno već važi za svakoga.

Pretpostavka da nacistički zakon važi i izvan granica Nemačke, odnosno kažnjavanje pripadnika drugih naroda, više je od pukog sredstva ugnjetavanja. Totalitarni režimi ne plaše se logičkih implikacija ideje osvajanja sveta čak i ako one škode interesima njihovog sopstvenog naroda. Logički je nesporno da plan za osvajanje sveta pretpostavlja ukidanje razlika između osvajačke matice i osvojenih teritorija, kao i ukidanje razlike između domaće i inostrane politike, na kojoj se zasnivaju sve netotalitarne institucije i sav međunarodni saobraćaj. Ako se totalitarni osvajač svuda ponaša kao svoj na svome, on isto tako i prema sopstvenom narodu mora da se odnosi kao strani zavojevač.⁷⁹ A sasvim je tačno i da totalitarni pokret preuzima vlast u istom smislu u kom strani osvajač okupira zemlju i vlada njom ne u njenu korist, već za dobro nekog ili nečeg drugog. Nacisti su se ponašali kao strani osvajači u Nemačkoj kada su, mimo sveg nacionalnog

⁷⁷ v. cirkularno pismo Ministarstva spoljnih poslova svim nemačkim predstavništvima u inostranstvu iz januara 1939, u: *Nazi Conspiracy*, VI, 87ff.

⁷⁸ Godine 1940. nemačka vlada izdala je uredbu po kojoj će se svi prestupi, od veleizdaje do zlonamernih agitatorskih izjava protiv vodećih ličnosti države ili partije, kažnjavati retroaktivno na svim okupiranim teritorijama, bez obzira na to da li su ih počinili Nemci ili pripadnici domaćeg stanovništva (v. Giles, *op. cit.*). Za katastrofalne posledice nacističke *Siedlungspolitik* (politike raseljavanja) u Poljskoj i Ukrajini v. *Trial, op. cit.*, Vols. XXVI and XXIX.

⁷⁹ Ovaj termin daje Kravčenko, *op. cit.*, p. 303, koji, opisujući situaciju u Rusiji posle velike čistke 1936-1938, primećuje: Da je strani vladar preuzeo vlast u Sovjetskom Savezu... ne verujem da bi posledice po svakodnevn život bile dalekosežnije ili okrutnije.

interesa, pokušali, a umalo i uspeali, da svoj poraz pretvore u konačnu katastrofu za čitav nemački narod; isto su tako i u slučaju pobeđe nameravali da prošire istrebljivačku politiku i na rasno nepodobne Nemce.⁸⁰

Izgleda da je sličan stav uticao i na sovjetsku spoljnu politiku posle rata. Cena koju je sam ruski narod morao da plati zbog njene agresivnosti je ogromna: ta je politika prokockala veliki posleratni zajam od Sjedinjenih Država, koji bi omogućio obnovu opustošenih delova zemlje i racionalnu, produktivnu industrijalizaciju. Širenje kominternovskih režima po Balkanu i osvajanje velikih teritorija na Istoku nije donelo značajniju dobit, već je, naprotiv, još više iscrplo ruske resurse. No, ova politika svakako je služila interesima boljševičkog pokreta, koji je obuhvatao više od polovine naseljenog sveta.

Kao strani osvajač, totalitarni diktator prirodna i industrijska blaga svake zemlje, pa i sopstvene, smatra ratnim plenom i sredstvom za pripremanje sledećeg koraka agresivne ekspanzije. Kako se ova ekonomija sistematske otimačine sprovodi zarad pokreta, a ne zarad nacije, nema tog naroda i te teritorije koji bi okončali ovaj proces. Totalitarni diktator nalikuje stranom osvajaču koji dolazi niotkuda, a njegovo haranje verovatno neće koristiti nikome. Plen se ne raspoređuje tako da ojača privredu matice to je privremeni taktički manevar. Kada je ekonomija u pitanju, totalitarni režimi se i u matici ponašaju kao jata skakavaca. Totalitarni diktator svojom zemljom vlada kao strani osvajač, što dodatno pogoršava stvari, jer se bezobzirnosti dodaje i efikasnost koja se u toj meri teško može postići na tuđem terenu. Staljinov rat protiv Ukrajine ranih tridesetih bio je dvostruko efikasniji nego stravično krvava nemačka invazija i okupacija.⁸¹ Ovo je razlog zbog kog totalitarizam više voli kvislinške vlade nego direktnu vladavinu, uprkos očiglednoj opasnosti koju takvi režimi nose.

⁸⁰ Hitler je tokom rata razmišljao o uvođenju opšteg zakona o zdravlju: Posle rendgenskog ispitivanja celog stanovništva, Fireru treba predati spisak bolesnika, posebno plućnih i srčanih. Na osnovu novog Zakona o zdravlju... ove porodice više neće moći da učestvuju u javnom životu i neće im biti dozvoljeno da imaju decu. Firer će još narediti kakva će biti njihova dalja sudbina. Nije potrebno mnogo mašte da bi se pogodilo kako bi te naredbe glasile. Broj ljudi koji više neće moći da učestvuju u javnom životu obuhvatio bi znatan deo nemačkog stanovništva (*Nazi Conspiracy*, VI, 175).

⁸¹ Potpun broj žrtava u Rusiji tokom četiri godine rata procenjuje se na između 12 i 21 miliona. Staljin je za samo godinu dana pobio oko 8 miliona ljudi (u pitanju je procena; v. *Communism in Action*. U. S. Government, Washington, 1946, House Document No. 754, pp. 140-141). Za razliku od nacističkog režima, koji je vodio prilično tačnu evidenciju o broju pobijenih, o milionima žrtava u Sovjetskom Savezu nema pouzdanih podataka. Pa ipak, Suvarinova procena (*op. cit.*, p. 669) ima određenu težinu utoliko što potiče od Valtera Krivickog, koji je imao direktan pristup informacijama iz izvora GPU-a. U skladu sa tim podacima, popis stanovnika u Sovjetskom Savezu iz 1937, kojih je, prema procenama sovjetskih statističara, trebalo da bude 171 milion, pokazao je da ih zapravo ima svega 145 miliona. To bi značilo gubitak od 26 miliona ljudi, broj u koji nisu uračunati navedeni gubici.

Problem sa totalitarnim režimima nije u tome što oni bezobzirno sprovode politiku sile, nego što se iza njihove politike krije sasvim nova i do sad nepoznata koncepcija sile, kao što i iza njihove *Realpolitik* stoji sasvim nova i do sad nepoznata koncepcija realnosti. Potpuno zanemarivanje neposrednih posledica, pre nego bezobzirnost; iskorenjenost i zanemarivanje nacionalnih interesa, pre nego nacionalizam; prezir prema utilitarnim motivima, pre nego beskrupulozno ostvarivanje sopstvenih interesa; idealizam, to jest nepokolebljiva vera u fiktivni svet ideologije, pre nego glad za moći – sve je ovo u međunarodnu politiku unelo nov faktor, opasniji od puke agresivnosti.

Moć, onako kako je totalitarizam shvata, počiva isključivo na sili koju proizvodi organizacija. Kao što je Staljin u svakoj instituciji, nezavisno od njene prave funkcije, video prenosni remen koji povezuje partiju sa narodom⁸² i kao što je iskreno verovao da najveće bogatstvo Sovjetskog Saveza nisu rudna blaga ili proizvodni kapaciteti ogromne radne snage, nego partijski kadrovi⁸³ (t.j. policija), tako je i Hitler još 1929. pravu veličinu pokreta video u činjenici da je šezdeset hiljada ljudi po spoljnim odlikama postalo skoro jedna celina, da su ovi članovi jedinstveni ne samo u idejama, već i da im je izraz lica skoro isti. Pogledajte ove nasmejane oči, ovaj fanatični entuzijazam i otkrićete... kako je stotinu hiljada ljudi u pokretu postalo jedno.⁸⁴ Ma kakva veza u predstavi čoveka sa Zapada postojala između moći i zemaljskih dobara, blaga i bogatstava, ovde se ona razložila u neku vrstu dematerijalizovanog mehanizma koji svakim pokretom generiše moć kao što trenje ili galvanske struje stvaraju elektricitet. Totalitarna podela država na imućne i siromašne mnogo je više od demagoškog trika; oni koji tu podelu prave zaista veruju da je moć materijalnih dobara zanemarljiva i da samo stoji na putu razvoju organizacione moći. Za Staljina je rast i razvoj policijskih kadrova bio neuporedivo važniji od nafte u Bakuu, uglja i rudnih blaga Urala, žitnica Ukrajine ili potencijalnih blaga Sibira – ukratko, od razvoja punog arsenala moći Rusije. Isti mentalitet naveo je i Hitlera da čitavu Nemačku žrtvuje kadrovima SS-a; on nije shvatio da je rat izgubljen kada su nemački gradovi već bili razrušeni a industrijska postrojenja uništena, nego tek kad je saznao da više ne može

⁸² Deutscher, *op. cit.*, p. 256.

⁸³ B. Souvarine, *op. cit.*, p. 605, citira Staljina, koji je na vrhuncu terora, 1937, rekao: Morate da shvatite da su od svih blagodeti na svetu najdragoceni i najvažniji kadrovi. Svi izveštaji pokazuju da u Sovjetskom Savezu tajnu policiju treba shvatiti kao pravu elitnu formaciju partije. Simptomatično je da se agenti NKVD-a još od početka dvadesetih nisu mogli dobrovoljno prijavljivati, već da su se regrutovali iz redova partije. Niko ne može sâm da se opredeli za karijeru u NKVD-u (v. Beck/Godin, *op. cit.*, p. 160).

⁸⁴ citirano prema: Heiden, *op. cit.*, p. 311.

da se pouzda u SS.⁸⁵ Za čoveka koji veruje u svemoć organizacije mimo svih čisto materijalnih faktora, vojnih ili ekonomskih, i koji, osim toga, konačnu pobjedu svog poduhvata posmatra u okvirima vekova, poraz ne predstavljaju ni vojna katastrofa ni glad koja pretila stanovništvu, već samo uništenje elitnih formacija, koje treba da iznesu zaveru za vladavinu nad celim svetom, i to preko niza generacija.

Zbog nestruktuiranosti totalitarne države, zapostavljanja materijalnih interesa, prenebregavanja profita kao motiva, uopšte, zbog njenih neutilitarnih stavova, savremena politika postala je u velikoj meri nepredvidljiva. Netotalitarni svet nije u stanju da shvati mentalitet koji funkcioniše mimo svake predvidljive akcije i bez obaziranja na raspoloživo ljudstvo i materijal, mentalitet koji se uopšte ne obazire na nacionalni interes i dobrobit sopstvenog naroda. Oni koji ispravno shvataju stravičnu efikasnost totalitarne organizacije i policije skloni su da precene materijalnu snagu totalitarnih zemalja, dok su, opet, oni koji razumeju rasipničku nekompetentnost totalitarne privrede skloni da potcene potencijal moći koji se može stvoriti nezavisno od svih materijalnih faktora.

II: *Tajna policija*

ZA SADA su nam poznata samo dva autentična oblika totalitarne dominacije: nacionalsocijalistička diktatura posle 1938. i boljševička diktatura od 1930. Ovi oblici vladavine se suštinski razlikuju od diktatura, despotija ili tiranija; mada su se, sa izvesnim kontinuitetom, razvili iz partijskih diktatura, njihove suštinski totalitarne crte su nove i ne mogu se izvesti iz jednopartijskih sistema. Cilj jednopartijskog sistema nije da prosto preuzme državni aparat, već da, popunjavajući sve službe članovima partije, postigne potpuno stapanje države i partije, tako da, po dolasku na vlast, partija postaje neka vrsta propagandne agencije vlade. Ovaj sistem je totalan samo u negativnom smislu, naime po tome što partija na vlasti ne toleriše druge partije, opoziciju ili slobodu političkog mišljenja. Jednopartijska diktatura ne dira zatečeni odnos između države i partije; vlada i vojska imaju istu moć kao i ranije, a revolucija se sastoji samo u tome što su sve položaje u vladi sada zaposeli članovi partije. U svim ovim slučajevima, moć partije počiva na monopolu koji joj jemči država, a sama partija više nema svoj centar moći.

Revolucija koju totalitarni pokreti izvode po dolasku na vlast znatno je radikalnije prirode. Od samog početka oni se trude da zadrže suštinske ra-

⁸⁵ Sudeći prema izveštajima sa poslednjeg sastanka, Hitler je odlučio da počini samoubistvo nakon što je saznao da više ne može imati potpuno poverenje u SS (v. H. R. Trevor-Roper, *The Last Days of Hitler*, 1947, p. 116ff).

zlike između države i pokreta, kao i da spreče vladu da apsorbuje revolucionarne institucije pokreta.⁸⁶ Problem preuzimanja državne mašinerije bez stapanja sa njom rešava se tako što se uspon unutar državne hijerarhije dozvoljava jedino onim članovima partije koji su od sporednog značaja za pokret. Sva stvarna moć je u institucijama pokreta, a van državnog i vojnog aparata. Unutar pokreta, koji ostaje jezgro akcije, donose se sve odluke; zvanične javne službe često čak i nisu informisane o onome što se događa, a članovi partije koji imaju ambiciju da postanu ministri uvek tu buržujsku želju plaćaju gubitkom uticaja u pokretu i poverenja njegovih vođa.

Kada dođu na vlast, totalitarni pokreti državu koriste kao fasadu koja predstavlja zemlju u netotalitarnom svetu. Kao takva, totalitarna država je logičan nastavak totalitarnog pokreta, od koga i pozajmljuje organizacionu strukturu. Totalitarni vladari se prema netotalitarnim vladama ophode kao što su se ophodili prema parlamentarnim strankama ili unutarpartijskim frakcijama pre no što su došli na vlast, i ponovo se suočavaju sa dvostrukim problemom, mada ovaj put na višem, međunarodnom nivou: fiktivni svet pokreta (ili totalitarne države) treba zaštititi od uticaja stvarnosti, dok pred normalnim svetom valja zadržati privid normalnosti i zdravog razuma.

Iznad države i iza fasade prividne vlasti, u lavirintu umnoženih službi, izmešanih nadležnosti i u haosu neefikasnosti, nalazi se jezgro moći zemlje: efikasne i službe tajne policije sa skoro neograničenim ovlašćenjima.^{86a} Težište na policiji kao jedinom organu vlasti i odgovarajuće zanemarivanje naizgled većeg arsenala moći vojske, karakteristično za sve totalitarne režime, još uvek se delimično mogu objasniti totalitarnom pretenzijom na vlast nad celim svetom i svesnim ukidanjem razlike između stranih zemalja i matice, između spoljnih i unutrašnjih poslova. Vojne snage, obučene da se bore protiv stranog agresora, oduvek su bile nesigurno sredstvo za potrebe građanskog rata; čak i u totalitarnim prilikama njima je teško da se prema sopstvenom narodu ophode kao strani napadač.⁸⁷ Međutim, mnogo

⁸⁶ Hitler je često komentarisao odnos između države i partije i uvek je naglašavao da nije država od primarnog značaja, već rasa ili ujedinjena narodna zajednica (upor. već citiran govor, preštampan kao dodatak za *Tischgespräche*). U govoru na partijskom zasedanju 1935. u Nirnbergu, on je ovoj teoriji dao najsahetiji izraz: Ne upravlja država nama, već mi upravljamo državom. Razume se da su u praksi takva komandna ovlašćenja moguća jedino ako su partijske institucije nezavisne od državnih.

^{86a} Otto Gauweiler, *Rechtseinrichtungen und Rechtsaufgaben der Bewegung*, 1939, eksplicitno kaže da Himlerova posebna pozicija vode SS-a i šefa nemačke policije počiva na činjenici da je policijski aparat postigao istinsko jedinstvo partije i države, što se ni u jednom drugom organu nije čak ni pokušalo.

⁸⁷ Tokom pobuna seljaka dvadesetih godina u Rusiji, Vorošilov je navodno odbio podršku Crvene armije, što je dovelo do osnivanja specijalnih divizija GPU-a za kaznene ekspedicije (v. Ciliga, *op. cit.*, p. 95).

je važnije to što značaj vojske postaje problematičan čak i u ratu: kako totalitarni vladar svoju politiku zasniva na pretpostavci da će konačno zavladati svetom, on žrtve svoje agresije tretira kao da su pobu-njenici, veleizdajnici, te mu je stoga i draže da okupiranim teritorijama vlada pomoću policije, a ne pomoću vojske.

I pre no što dođe na vlast, pokret ima tajnu policiju i špijunsku službu sa ograncima u mnogim zemljama. Kasnije agenti ovih službi dobijaju više novca i veće nadležnosti nego regularne špijunske službe vojske, a često postaju i tajni šefovi ambasada i konzulata u inostranstvu.⁸⁸ Njihov glavni zadatak je da osnuju petu kolonu, upravljaju ograncima pokreta, utiču na unutrašnju politiku dotične zemlje, i da pripreme teren za totalitarnog vladara koji će kada zbaciti vladu ili pobedi na bojnopolju moći da se oseća kao na svome. Drugim rečima, internacionalni ogranci tajne policije su prenosni mehanizam koji tu prividno spoljnu politiku totalitarne države stalno pretvara u potencijalno unutrašnju politiku totalitarnog pokreta.

Međutim, ove funkcije koje tajna policija ispunjava da bi pripremila totalitarnu utopiju svetske vlasti sekundarne su u odnosu na one koje su potrebne za trenutno ostvarenje totalitarne fikcije u određenoj zemlji. Dominantna uloga tajne policije u unutrašnjoj politici totalitarne zemlje svakako je mnogo doprinela brojnim zabludama o prirodi totalitarizma. Sve despotije se u velikoj meri oslanjaju na tajne službe i smatraju da ih više ugrožava sopstveni nego bilo koji drugi narod. Ali, ova analogija između totalitarizma i despotizma može da se održi samo u prvim etapama totalitarne vladavine, dok još postoji politička opozicija. U tom, kao i u mnogom drugom pogledu, totalitarizam koristi i ciljano podržava netotalitarne zablude, ma kako one malo laskave bile. Himler je, u čuvenom govoru Rajhsveru 1937, preuzeo ulogu običnog tiranina kada je objasnio da se snage policije stalno proširuju zato što u slučaju rata pretila opasnost od otvaranja četvrtog fronta, i to upravo u Nemačkoj.⁸⁹ Tako je i Staljin, gotovo u istom trenutku, umalo uspeo da ubedi staru boljševičku gardu, čija su mu priznanja bila potrebna, u opasnost od rata protiv Sovjetskog Saveza, zbog koje zemlja mora da ostane jedinstvena čak i pod despotom. Uočljivo je da su ove tvrdnje date u trenutku kada je sva politička opozicija već bila uništena, da su se tajne službe uvećavale kada više i nije bilo oponentata koje je trebalo špijunirati. Po izbijanju rata, Himleru njegove jedinice SS-a više nisu bile potrebne u samoj Nemačkoj, osim za održavanje koncentracionih logora i nadgledanje prinudnog rada u drugim zemljama; većina naoružanih SS-ovaca služila je na Istočnom frontu, gde su

⁸⁸ Godine 1935. agenti Gestapoa u inostranstvu dobili su oko 20 miliona maraka, dok su regularne špijunske službe Rajhsvera morale da se snalaze sa budžetom od 8 miliona (v. Pierre Dehillotte, *Gestapo*, Paris 1940, p. 11).

⁸⁹ v. *Nazi Conspiracy*, IV, 616ff.

ih koristili za specijalne zadatke uglavnom za masovna ubistva i kao pojačanje politike koja se često sukobljavala i sa vojnom i sa civilnom nacističkom hijerarhijom. Kao i tajna policija Sovjetskog Saveza, formacije SS-a uglavnom su pristizale nakon što bi vojne snage primirile okupirane teritorije i obračunale se sa otvorenom političkom opozicijom.

U prvim fazama totalitarnog režima, međutim, tajna policija i elitne partijske formacije još uvek igraju sličnu ulogu kao i u drugim vidovima diktature i poznatim terorističkim režimima iz prošlosti, a razuzdana okrutnost njihovih metoda nema presedana jedino u modernoj istoriji zapadnih zemalja. Prvi stepen, pronalaženje tajnih neprijatelja i proganjanje političkih protivnika, kombinuje se sa uvlačenjem čitavog stanovništva u frontovske organizacije i prekvalifikovanjem starijih članova partije za dobrovoljnu špijunsku službu, tako da uglavnom nesigurna naklonost mobilisanih simpatizera više nije u nadležnosti posebno obučeni kadrova policije. Upravo u ovoj početnoj fazi, za čoveka koji možda gaji opasne misli njegov sused postaje mnogo ozbiljniji neprijatelj nego što je to zvanična policija. Prva faza završava se likvidacijom otvorenog i prikrivenog otpora u bilo kom organizovanom obliku; u Nemačkoj se to dogodilo oko 1935, a u sovjetskoj Rusiji oko 1930.

Tek kada se završi istrebljenje pravih, a otpočne proganjanje objektivnih neprijatelja, teror postaje suština totalitarnih režima. Pod izgovorom izgradnje socijalizma u jednoj zemlji, ili korišćenja neke teritorije kao laboratorije za revolucionarne eksperimente, ili ostvarivanja *Volksgemeinschaft*, prelazi se na drugi zahtev totalitarizma, zahtev za totalnom dominacijom. I mada je teoretski totalna dominacija moguća jedino u uslovima vladavine nad celim svetom, totalitarni režimi su dokazali da se ovaj deo totalitarne utopije može ostvariti skoro u potpunosti, zato što je za neko vreme nezavisan od poraza ili pobede. Tako je Hitler usred serije vojnih poraza mogao da likuje zbog istrebljenja Jevreja i osnivanja fabrika smrti; nevezano za konačan ishod, bez rata se nikako ne bi mogli spaliti svi mostovi i ostvariti neki od ciljeva totalitarnog pokreta.⁹⁰

Elitne formacije nacističkog i kadrovi boljševičkog pokreta više služe ostvarivanju totalne dominacije nego bezbednosti režima. Kao što je totalitarni zahtev za vladavinom nad celim svetom samo naizgled isto što i imperijalistička ekspanzija, tako i zahtev za totalnom dominacijom samo *podseća* na despotizam. Ako je glavna razlika između totalitarne i imperijalističke ekspanzije u tome što totalitarna ne pravi razliku između matice i strane zemlje, onda je glavna razlika između despotske i totalitarne tajne policije u tome što totalitarna ne traga za tajnim mislima i ne koristi stari metod tajnih službi, metod provokacije.⁹¹

⁹⁰ v. primedbu 62.

⁹¹ Maurice Laporte, *Histoire de l'Okhrana*, Paris 1935, metod provokacije s pravom smatra temeljem tajne policije (p. 19).

Kako uspon totalitarne tajne policije započinje posle pacifikacije zemlje, ona se spoljnim posmatračima čini sasvim izlišnom ili ih, pak, navodi na pomisao da postoji neki tajni pokret otpora.⁹² Izličnost tajnih službi nije ništa novo; one su oduvek bile opsednute potrebom da dokažu svoju korisnost i da zadrže radna mesta i nakon ispunjenja prvobitnog zadatka. Metodi kojima se one služe u te svrhe u velikoj su meri otežali proučavanje istorije revolucija. Čini se, na primer, da za vreme vladavine Luja Napoleona nije bilo jedne jedine antivladine akcije koju nije inicirala sama policija.⁹³ Isto tako i uloga tajnih agenata u svim revolucionarnim partijama carističke Rusije navodi na pomisao da bi bez njihovih inspirativnih provokacija ruski revolucionarni pokret bio mnogo manje uspešan.⁹⁴ Drugim rečima, provokacije su dosta pomogle da se održi kontinuitet revolucionarne tradicije, koliko su, s druge strane, i stalno ometale organizovanje revolucije.

Ova problematična uloga provokacije mogla je da bude jedan od razloga iz kog su je totalitarni vladari odbacili. Osim toga, potreba za provokacijom javlja se kada obična sumnja više nije dovoljna za hapšenje i kažnjavanje. Nijedan totalitarni vladar, naravno, nije ni sanjao da će jednom morati da se vrati na provokaciju kako bi nekoga koga smatra neprijateljem uvukao u zamku. Od ovih tehničkih razloga mnogo je značajnija činjenica da je totalitarizam i pre osvajanja vlasti ideološki već definisao svoje neprijatelje, tako da kategorije osumnjičenih nisu stvorene na osnovu obaveštenja od policije. Stoga Jevreje u nacističkoj Nemačkoj ili potomke nekadašnjih vladajućih klasa u Sovjetskom Savezu niko nije stvar-

U sovjetskoj Rusiji provokacija nikako nije bila samo tajno oružje tajne policije, nego i popularan metod ispitivanja javnog mnjenja. Neodlučnost stanovništva da kritikuje liberalna intermeca pokazuje da se takvi gestovi shvataju kao provokacija na masovnom nivou. I tako je provokacija postala totalitarna verzija ispitivanja javnog mnjenja.

⁹² U tom smislu zanimljivi su pokušaji nacističkih državnih službenika u Nemačkoj da smanje kompetencije i broj službenika Gestapoa, pod izgovorom da je nacistička zemlja već postignuta, tako da je Himler, koji je, baš naprotiv, u tom trenutku (oko 1934) htio da ojača tajnu policiju, opasnost od unutrašnjih neprijatelja morao da prikaže kao mnogo ozbiljniju (v. *Nazi Conspiracy*, II, 259; V, 205; III, 547).

⁹³ v. Gallier-Boissière, *Mysteries of the French Secret Police*, 1938, p. 234.

⁹⁴ Uostalom, čini se da nije slučajno to što osnivanje Ohrane 1880. najavljuje period najživlje revolucionarne aktivnosti u Rusiji. Kako bi dokazala svoju opravdanost, Ohrana je povremeno morala da organizuje ubistva, a njeni agenti služili su, sebi uprkos, idejama onih koje su potkazivali.... Bilo da je agent policije rasturao pamflete ili da je neki Azeff organizovao ubistvo ministra rezultat je bio isti (M. Laporte, *op. cit.*, str 25). Osim toga, čini se i da su važnije egzekucije ubistvo Stolipina i fon Plefeva bile posao policije. Za revolucionarnu tradiciju ključna je činjenica da su u vreme zatišja agenti policije morali da raspiruju strasti i stimulišu revnost revolucionara (*ibid.*, p. 71).

V. i Bertram D. Wolfe, *Three Who Made A Revolution: Lenin, Trotsky, Stalin*, 1948, koji ovaj fenomen naziva policijskim socijalizmom.

no sumnjičio za neku neprijateljsku akciju; oni su proglašeni za objektivne neprijatelje režima u skladu sa njegovom ideologijom.

Glavna razlika između despotske i totalitarne tajne policije jeste razlika između sumnjivog lica i objektivnog neprijatelja. Ovog potonjeg određuje politika vlade, a ne njegova želja da zbací vladu.⁹⁵ On nikada nije individualac čije opasne misli treba isprovocirati ili čija prošlost opravdava sumnju, već je nosilac tendencija, nešto kao nosilac virusa.⁹⁶ Sa praktičnog stanovišta, totalitarni vladar ponaša se kao čovek koji neprestano vredi drugog čoveka, sve dok svi ne shvate da je ovaj njegov neprijatelj, tako da, sa izvesnim opravdanjem, može i da ga ubije u samoodbrani. Ovo možda jeste malo okrutno, ali deluje to zna svako ko je video kako uspešni karijeristi eliminišu suparnike.

Za funkcionisanje totalitarnih režima sólo uvođenje pojma objektivnog neprijatelja od većeg je značaja nego ideološko definisanje te kategorije. Da je u pitanju obična mržnja prema Jevrejima ili buržoaziji, totalitarni režimi bi, po izvršenju nekog monstruoznog zločina, gotovo i mogli da se vrate pravilima normalnog života i vladanja. Kao što znamo, dešava se upravo suprotno. Kategorija objektivnog neprijatelja nadživljava prve ideološki određene neprijatelje pokreta. Otkrivaju se novi objektivni neprijatelji, u skladu sa izmenjenim okolnostima. Nacisti su, predvidevši potpuno istrebljenje Jevreja, već preduzeli potrebne preliminarne mere za likvidiranje Poljaka, dok je Hitler planirao i desetkovanje određenih kategorija Nemaca.⁹⁷ Boljševici su počeli sa potomcima nekadašnjih vladaju-

⁹⁵ Hans Frank, koji je kasnije postao generalni guverner Poljske, povukao je tipičnu razliku između čoveka koji je opasan po državu i onoga ko je neprijateljski nastrojen prema državi – ono prvo je objektivna osobina nezavisna od volje i ponašanja; politička policija nacista ne bavi se samo delima protiv države, nego i svim napadima koji ugrožavaju državu, bez obzira na njihov stvarni cilj (v. *Deutsches Verwaltungsrecht*, pp. 420-430; citirano prema prevodu u: *Nazi Conspiracy*, IV, p. 881ff). Po Mauncovim rečima (*op. cit.*, p. 44), kao mera bezbednosti, eliminisanje opasnih osoba... ima za cilj da spreči opasnosti po nacionalu zajednicu, bez obzira na prestup koji je ta osoba mogla počinuti. Važno je da se preduprede objektivne opasnosti.

⁹⁶ R. Hen, nacistički pravnik i pripadnik SS-a, rekao je u posmrtnom govoru Rajnhardu Hajdrihu (koji je, pre no što je došao na vlast u Čehoslovačkoj, bio jedan od najbližijih Himmlerovih saradnika) da je on svoje protivnike smatrao ne individuama, nego nosiocima tendencija opasnih po državu, koji stoga ne pripadaju nacionalnoj zajednici (u: *Deutsche Allgemeine Zeitung*, 6. jun 1942; citirano prema: E. Kohn-Bramstedt, *Dictatorship and Political Police*, London 1945).

⁹⁷ Još 1941, tokom sastanka u Hitlerovom štabu, predloženo je da se poljskom stanovništvu nametnu iste odredbe po kojima su se Jevreji pripremali za logore smrti: promena imena ako su nemačkog porekla, smrtna kazna za polne odnose između Nemaca i Poljaka (*Rassenschande*, rasni greh), obaveza da u Nemačkoj nose znak P, nalik žutoj zvezdi za Jevreje (v. *Nazi Conspiracy*, VIII, 237ff, i dnevnik Hansa Franka u: *Trial*, *op. cit.*, XXIX, 683). Naravno, i sami Poljaci su se uskoro zabrinuli šta će biti s njima kada nacisti završe sa istrebljenjem Jevreja (*Nazi Conspiracy*, IV, 916). Za Hitlerove planove koji su se ticali Nemaca, v. priručnik 80.

ćih klasa, a potom svu žestinu terora usmerili na kulake (ranih tridesetih), za kojima su usledili Rusi poljskog porekla (između 1936. i 1938), Tataři i Nemci sa Volge tokom rata, bivši ratni zarobljenici i jedinice okupacionih snaga Crvene armije posle rata, a po osnivanju jevrejske države i ruski Jevreji. Izbor ovih kategorija nikada nije bio sasvim slučajaj; kako one služe potrebama propagande u inostranstvu, važno je da njihovi pripadnici izgledaju uverljivo kao mogući neprijatelji. Izbor kategorije može čak biti izvršen u skladu sa propagandnim potrebama pokreta uopšte kao, na primer, iznenadna, sasvim nova pojava zvaničnog antisemitizma u Sovjetskom Savezu, koja je možda bila sračunata na to da pridobije simpatije satelitskih država u Evropi za Sovjetski Savez. Paradna suđenja, na kojima se od objektivno identifikovanih neprijatelja traži subjektivno priznavanje krivice, treba da služe ovoj svrsi; suđenja se najbolje mogu inscenirati sa onima koji su prošli kroz totalitarnu indoktrinaciju, jer ih ova osposobljava da subjektivno shvate svoju objektivnu štetnost i da priznaju radi zajedničke stvari.⁹⁸ Pojam objektivnog neprijatelja, čiji se identitet menja u skladu sa okolnostima tako da čim se likvidira jedna kategorija, drugoj može da se objavi rat odgovara tvrdnjama totalitarnih vladara da njihov režim nije vlast u tradicionalnom smislu, već *pokret*, čije napredovanje stalno nailazi na nove prepreke, a njih treba eliminisati. Ukoliko uopšte može biti govora o nekoj pravnoj misli u totalitarizmu, objektivni protivnik je njena okosnica.

U bliskoj vezi sa ovim pretvaranjem osumnjičenog čoveka u objektivnog neprijatelja jeste i promena položaja tajne policije u totalitarnoj državi. Tajne službe su s pravom nazivane državama u državi, i to ne samo u despotijama, nego i u ustavnim i poluustavnim državama. Već i samo posedovanje tajne informacije oduvek je ovoj službi davalo ključnu prevlast nad ostalima, i predstavljalo je otvorenu pretnju pripadnicima vladajućih krugova.⁹⁹ Sada je, međutim, totalitarna policija u potpunosti podređena volji Vođe, koji jedini može da odlučuje o tome ko će biti sledeći potencijalni neprijatelj, ali on, kao što je Staljin činio, takođe može da odluči ko će iz iste te tajne policije biti likvidiran. Kako policiji više nije dozvoljeno da se koristi provokacijom, oduzeto joj je jedino dostupno sredstvo po-

⁹⁸ Beck/Godin, *op. cit.*, p.87, govore o objektivnim karakteristikama po kojima su ljudi u SSSR-u hapšeni; jedna od njih je i pripadnost NKVD-u (p. 153). Subjektivni uvid u objektivnu neophodnost hapšenja i priznavanja najlakše su se mogli postići kod nekadašnjih pripadnika tajne policije. Po rečima bivšeg agenta NKVD-a: Moje starešine dovoljno poznaju mene i moj rad, pa ako Partija i NKVD sada od mene zahtevaju da priznam takve stvari, sigurno imaju valjane razloge za to. Moja dužnost lojalnog sovjetskog građanina jeste da ne odbijam da priznam ono što se od mene očekuje (*ibid.*, p. 231).

⁹⁹ Poznata je situacija u Francuskoj gde su ministri živeli u stalnom strahu od tajnih dosijea policije. Što se situacije u carskoj Rusiji tiče, v. Laporte, *op. cit.*, pp. 22-23: Konačno je Ohrana dobila ovlašćenja daleko veća od onih koje su imale regularne instance.... Ohrana... je cara obavestavala isključivo o onome što je sama nalazila za shodno .

moću kog može da očuva svoju nezavisnost od ostalih organa vlasti, tako da sada njen posao u potpunosti zavisi od viših instanci. Kao i vojska u ne-totalitarnoj državi, policija u totalitarnim zemljama prosto sprovodi zvaničnu politiku, a izgubila je sve prorogative koje je imala u despotskim birokratijama.¹⁰⁰

Zadatak totalitarne policije nije da rasvetljuje zločine, već da bude u pripravnosti kad vlast reši da uhapsi određenu kategoriju stanovnika. Jedino ona uživa poverenje najviših krugova i zna koja će se politička linija sprovesti. Ovo se posebno tiče pitanja visoke politike, kakvo je, na primer, likvidacija čitave klase ili etničke grupe (samo su kadrovi GPU-a znali prave ciljeve sovjetske vlade ranih tridesetih, kao što su samo formacije SS-a znale da će doći do istrebljenja Jevreja ranih četrdesetih). Suština svakodnevice u totalitarizmu sastoji se u tome što jedino agenti NKVD-a u nekom industrijskom preduzeću znaju šta Moskva želi kada, na primer, naredi da se ubrza proizvodnja cevi: da li prosto želi više cevi, ili želi da uništi direktora fabrike, ili da likvidira čitavo rukovodstvo, ili da zatvori dotičnu fabriku, ili će možda ova naredba izazvati talas čistki širom zemlje.

Totalna dominacija udvostručava tajne službe, čiji se agenti međusobno ne poznaju, zato što je vlasti potrebna krajnja fleksibilnost. Da ponovo upotrebimo isti primer, kada izda naredbu za cevi, Moskva verovatno ni sama ne zna da li su joj zaista potrebne cevi one su uvek potrebne ili čistka. Zahvaljujući umnožavanju tajnih službi, odluka se može doneti u poslednjem trenutku, tako da se jedan ogranak tajne službe sprema da direktoru fabrike dodeli Lenjinov orden, dok se drugi sprema da ga uhapsi. Efikasnost policije meri se mogućnošću da se takve protivrečne naredbe pripremaju istovremeno.

Pod totalitarnim, kao i pod drugim režimima, tajna policija ima monopol na vitalne informacije. No vrsta znanja kojim jedino policija može da raspolaže bitno se promenila: policija se više ne zanima onim što se događa u glavama budućih žrtava (dobrim delom ona se i ne obazire na to ko će žrtve biti), ona je sada postala čuvar najveće državne tajne. Ovo automatski znači i znatno povećanje ugleda i poboljšanje položaja, mada njega prati bespovratan gubitak realne moći. Tajne službe sada ne znaju ništa što Vođa već ne zna; kada je u pitanju moć, one su spale na nivo pukih izvršitelja.

Sa stanovišta zakona, od prelaska sumnjivog lica u objektivnog neprijatelja još je zanimljivije kako totalitarni režimi podozrevani prestup zamenjuju mogućim zločinom. Mogući zločin objektivniji je koliko i objektivni neprijatelj. Dok se osumnjičeni hapsi zato što se smatra da je u stanju da

¹⁰⁰ Za razliku od Ochrane, koja je bila država u državi, GPU je odeljenje sovjetske vlade... i mnogo je manje samostalan u svojim akcijama (Roger N. Baldwin, *Political Police*, u: *Encyclopedia of Social Sciences*).

počini zločin koji manje ili više odgovara njegovoj ličnosti (ili onome što se pretpostavlja da je njegova ličnost),¹⁰¹ totalitarna verzija mogućeg zločina zasniva se na logičkom predviđanju razvoja objektivnih događaja. Moskovska suđenja staroj gardi boljševika i generalima Crvene armije klasičan su primer kažnjavanja mogućih zločina. Iza fantastičnih, izmišljenih optužbi lako se može naslutiti sledeća logička kalkulacija: događaji u Sovjetskom Savezu mogu da vode u krizu, kriza bi mogla da vodi svrgavanju Staljinove diktature, što bi moglo da oslabi vojnu gotovost zemlje, a možda i da dovede do situacije u kojoj bi nova vlada morala da potpiše primirje, ili čak da sklopi savez sa Hitlerom. Na to Staljin rešava da objavi kako spletku za zbacivanje sa vlasti i zavera sa Hitlerom zaista postoje.¹⁰² Naspram ovih objektivnih, mada potpuno neverovatnih mogućnosti stajali su samo subjektivni faktori, na primer pouzdanost optuženih, njihova iscrpljenost, nesposobnost da shvate šta se dešava, njihovo čvrsto uverenje da bi bez Staljina sve bilo izgubljeno, njihova iskrena mržnja prema fašizmu – dakle, pojedinosti kojima po prirodi stvari nedostaje konzistentnost fiktivnog, logičnog, mogućeg zločina. Putem stalnog otklanjanja svih činjeničnih ograničenja, osnovna pretpostavka totalitarizma da je sve moguće vodi do apsurdnog i strašnog zaključka da svaki zločin koji vladari zamisle mora da se kazni, bez obzira na to da li je počinjen ili nije. Dakako, moguć zločin, kao i objektivni neprijatelj, nalazi se izvan nadležnosti policije, koja ne može da ga otkrije ili izmisli, niti da ga isprovocira. Tu tajne službe opet u potpunosti zavise od političke vlasti. Njihova nezavisnost države u državi je nestala.

U jednom pogledu, međutim, totalitarna tajna policija još uvek veoma liči na tajne službe netotalitarnih zemalja. Tajna policija je uvek, t.j. od

¹⁰¹ Za pojam osumnjičenog tipična je priča koju spominje K. Pobjedonoscev u: *L'Autocratie Russe: Mémoires politiques, correspondance officielle et documents inédits... 1881-1894*, Paris 1927: generala Čerevina iz Ochrane mole da interveniše u korist dame koja će po svoj prilici izgubiti parnicu; druga strana je, inače, angažovala advokata-Jevrejina. General se priseća: Iste noći naredio sam da uhapsu tog prokletog Jevrejina i držao sam ga kao takozvanu politički sumnjivu osobu... Uostalom, zar da se na isti način ponašam prema prijateljima i prema jednom prljavom Jevrejinu koji je možda nevin danas, ali koji je juče bio kriv ili će biti kriv sutra?

¹⁰² Optužbe na Moskovskim suđenjima bile su zasnovane... na groteskno iskrivljenom predviđanju mogućih događanja. [Staljinova] argumentacija verovatno je glasila ovako: možda će u krizi hteti da me svrgnu – optužicu ih da su to već pokušali.... Promena vlasti može da oslabi odbrambenu moć Rusije; a ako u tome uspeju, možda će biti primorani da potpišu primirje sa Hitlerom, možda čak i da se slože sa ustupanjem teritorija.... Optužicu ih da su već sklopili izdajnički savez sa Nemačkom i ustupili deo sovjetske teritorije. Ovako I. Deutscher (*op. cit.*, p. 377) briljantno objašnjava mehanizam Moskovskih suđenja.

Dobar primer nacističke verzije mogućeg zločina može se naći kod Hansa Franka (*op. cit.*): Potpun spisak napada na državu nikada se ne može sastaviti, zato što se nikako ne da predvideti šta može da ugrozi rukovodstvo i narod u nekom budućem trenutku (prevod citiran prema: *Nazi Conspiracy*, IV, 881).

Fuša, profitirala od svojih žrtava i uvećavala zvanično odobreni budžet određenim nezvaničnim izvorima, prosto tako što bi prihvatila poziciju partnerstva u delatnostima koje je trebalo da suzbija, kakve su na primer kocka i prostitucija.¹⁰³ Ovi ilegalni metodi finansiranja, od velikodušnog primanja mita do otvorene ucene, bili su važan faktor u odvajanju tajnih službi od zvaničnih vlasti i učvrstili su njihov položaj države u državi. Zanimljivo je da je finansiranje policijskih delatnosti sredstvima od njenih sopstvenih žrtava nadživelo sve druge promene. U sovjetskoj Rusiji NKVD gotovo sasvim zavisi od prinudnog rada, koji izgleda ne daje nikakvu drugu dobit i nema drugu svrhu nego da finansira taj ogromni tajni aparat.¹⁰⁴ Himler je svoje jedinice SS-a, koje su najpre bile kadrovi partijske tajne policije, finansirao konfiskovanjem imovine Jevreja; potom je sa Dareom, ministrom poljoprivrede, potpisao sporazum kojim je on, Himler, dobijao nekoliko stotina miliona maraka – taj novac je Dare zaradivao otkupljujući u inostranstvu poljoprivredne proizvode po nižoj ceni i prodajući ih u Nemačkoj po fiksnim cenama.¹⁰⁵ Naravno, ovaj izvor prihoda presahnuo je tokom rata. Albert Šper, Totov naslednik i najveći poslodavac u Nemačkoj posle 1942, predložio je Himleru sličan dogovor 1942: ako se Himler složi da iz nadležnosti SS-a otpusti uvezenu radnu snagu, koja je bila upadljivo neefikasna, Šperova organizacija bi mu za potrebe SS-a davala dogovoren procenat ostvarenog profita.¹⁰⁶ Ovakvim manjeviše regularnim izvorima prihoda Himler je u vreme krize dodao oprobane ucenjivačke metode tajnih službi: u svojim opštinama jedinice SS-a osnivale su društva Prijatelja SS-a, koja su morala da dobrovoljno daju sredstva potrebna lokalnom SS-u.¹⁰⁷ (Valja primetiti da nacistička tajna

¹⁰³ Korišćenje kriminalnih metoda nije, razume se, monopol francuske tajne policije. U Austriji je, na primer, zloglasnu političku policiju pod Marijom Terezijom organizovao Kauric od kadrova takozvane moralne policije, koja je živela od ucene (v. Moritz Bermann, *Maria Theresia und Kaiser Joseph II*, Wien-Leipzig, 1881; za ovaj podatak zahvaljujem Robertu Piku).

¹⁰⁴ Sigurno je da se ogromna policijska organizacija isplaćuje od dobiti ostvarene od prinudnog rada; iznenaduje, međutim, da on ne pokriva policijski budžet u potpunosti; Kravčenko (*op. cit.*) spominje posebne takse koje NKVD nameće osuđenim građanima koji i dalje žive i rade na slobodi.

¹⁰⁵ v. Fritz Thyssen, *I Paid Hitler*, London 1941.

¹⁰⁶ v. *Nazi Conspiracy*, I, 916-917. Sva ekonomska aktivnost SS-a bila je koncentrisana u jednoj centrali za ekonomske i administrativne poslove. Upravi javnih prihoda SS je svoje finansijske izvore prijavio kao partijsku imovinu za posebne svrhe (pismo od 5. maja 1943; citirano iz: M. Wolfson, *Übersicht der Gliederung verbrecherischer Nazi-Organisationen*, *Omgus*, decembar 1947).

¹⁰⁷ v. Kohn-Bramstedt, *op. cit.*, p. 112. Da je ovde reč o uceni, jasno vidimo kad uzmemo u obzir da su ovaj način prikupljanja sredstava uvek organizovale lokalne jedinice SS-a u mestima u kojima su bile stacionirane (v. *Der Weg der SS*, izdao SS Hauptamt-Schulungssamt, bez datuma, p. 14).

policija u raznim finansijskim operacijama nije koristila svoje zatvore-nike. Osim u poslednjim godinama rata, kada eksploatacijom ljudskog materijala u koncentracionim logorima nije više upravljao samo Himler, rad u logorima nije imao nikakvu racionalnu svrhu, osim da uveća muku i patnju nesrećnih zatvorenika .¹⁰⁸)

Međutim, ove finansijske neregularnosti su jedini, a uz to i ne mnogo značajan trag tradicije tajne policije. One su moguće zbog toga što totalitarni režimi u načelu zanemaruju privredne i finansijske probleme, tako da metode koje bi u normalnim uslovima bile protivzakonite i koje bi tajnu policiju razlikovale od drugih, uglednijih odeljenja državnog aparata, više ne ukazuju na to da ovo odeljenje uživa izvesnu samostalnost, da ga nijedno drugo ne kontroliše i da živi u atmosferi iregularnosti, bezakonja i nesigurnosti. Naprotiv, položaj totalitarne tajne policije u potpunosti je utvrđen, a njene službe su sasvim integrisane u državni aparat. Ne samo da se ova organizacija *ne nalazi* s onu stranu zakona, ona je upravo oličenje zakona, a njen dignitet ne podleže sumnji. Totalitarna tajna policija više ne organizuje ubistva na svoju inicijativu, ne provocira više prestupe protiv države i društva, već strogo kažnjava sve oblike podmićivanja, ucene i protivzakonitog bogaćenja. Himler je sebi mogao da dozvoli da svojim ljudima usred rata očita bukvicu, i to sa veoma realnim pretnjama: Mi smo imali moralno pravo... da izbrišemo taj narod [Jevreje] koji se namerio da izbriše nas, ali nemamo pravo da se bogatimo na ma koji način, bilo da je u pitanju bunda, sat, jedna marka ili cigareta ¹⁰⁹; takve reči ćemo uzalud tražiti u istoriji tajne policije. Ako se ona i dalje bavi opasnim mislima, onda to verovatno nisu one koje osumnjičene osobe smatraju opasnim; sav intelektualni i umetnički život po prirodi stvari zahteva neprekidno ponovno uspostavljanje i reviziju normi, iz čega logično sledi i stalno eliminisanje intelektualaca čije opasne misli obično čine neke koliko još juče sasvim pravoverne ideje. Dok je, dakle, tajna policija, u uobičajenom značenju te reči, postala izlišna, njena ekonomska funkcija, ponekad smatrana važnijom od one osnovne, još je problematičnija. Istina, ne može se osporavati da NKVD periodično određeni procenat sovjetskog stanovništva šalje u logore, eufemistički nazvane logorima za prinudni

¹⁰⁸ *ibid.*, p. 124. Što se toga tiče, sklapali su se određeni kompromisi za potrebe kadrova SS-a i održavanje logora (v. Wolfson, *op. cit.*, pismo od 19. septembra 1941. koje je Oswald Pol, upravnik Glavne privredne i administrativne komore *Wirtschafts- und Verwaltungshauptamt*/, uputio komesaru Rajha za kontrolu cena). Verovatno su se sve te privredne aktivnosti u koncentracionim logorima razvile tek tokom rata i usled akutnog nedostatka radne snage.

¹⁰⁹ Himlerov govor iz oktobra 1943. u Poznanju, *International Military Trials*, Nürnberg 1945-46, Vol. 29, p. 146.

rad;¹¹⁰ no, iako je sasvim moguće da je ovo sovjetski način rešavanja problema nezaposlenosti, takođe je opšte poznato da je efikasnost u logorima neuporedivo niža od sovjetskog proseka i da jedva uspeva da isplati čak i troškove policijskog aparata.

Politička funkcija tajne policije, najorganizovanijeg i najefikasnijeg od svih odeljenja u aparatu totalitarnih režima,¹¹¹ nije ni problematična ni suvišna. Ona predstavlja istinski izvršni organ koji prenosi sve naredbe. Preko mreže tajnih agenata totalitarni vladar obezbedio je sebi direktan izvršni mehanizam koji je potpuno odvojen i izolovan od svih drugih institucija, za razliku od strukture glavice luka kod prividne hijerarhije.¹¹² U tom smislu su agenti tajne policije jedina vladajuća klasa u totalitarnim zemljama, a njihove norme i merila vrednosti prožimaju čitavo tkivo totalitarnog društva.

Ako to imamo u vidu, neće nas mnogo iznenaditi što su određene osobenosti tajne policije u stvari opšte osobine čitavog totalitarnog društva, a ne samo totalitarne tajne policije. Tako kategorija osumnjičenog u totalitarnim uslovima obuhvata čitavo stanovništvo; svaka misao koja odstupa od zvanično propisane, a uvek promenljive linije već je sumnjiva, ma u kojoj se oblasti ljudskog života pojavila. Prosto zato što raspolažu sposobnošću mišljenja, ljudi su po definiciji sumnjivi, a ta sumnja ne može se odagnati uzornim vladanjem, jer ljudska sposobnost mišljenja ujedno je i

¹¹⁰ Bek Bulat (pseudonim nekadašnjeg sovjetskog profesora) bio je u prilici da proučava dokumente severnokavkaskog NKVD-a. Iz ovih dokumenata proizlazi da je juna 1937, na vrhuncu velike čistke, vlada izdala naređenje NKVD-u na lokalnom nivou da pohapsi određeni procenat stanovništva.... Taj procenat se razlikovao od kraja do kraja, a u najmanje lojalnim područjima dostizao je 5 procenata. Prosek za ceo Sovjetski Savez bio je oko 3 procenta (izveštava David J. Dallin u: *The News Leader*, 8. januar 1949). Beck/Godin, *op. cit.*, p. 239, dolaze do procene koja se donekle razlikuje od ove, ali je veoma uverljiva. Hapšenja se planiraju ovako: dokumentacija NKVD-a pokriva praktično čitavo stanovništvo, i svako je smešten u određenu kategoriju. Tako za svaki grad postoje statistički podaci o bivšim belogardejcima, članovima opozicionih partija i sl. Sav kompromitujući materijal... iz priznanja zatvorenika takođe se unosi u dokumentaciju, a na kartonu svake osobe označava se koliko je opasnom smatraju; to zavisi od količine sumnjivog ili kompromitujućeg materijala u dokumentaciji. Kako se statistički podaci redovno dostavljaju višim instancama, čistka se može organizovati u svako doba, uz detaljno poznavanje tačnog broja ljudi u svakoj kategoriji.

¹¹¹ Baldwin, *op. cit.*

¹¹² Kadrovi ruske tajne policije bili su Staljinu na ličnom raspolaganju kao i *SS-Verfügungstruppen* Hitleru. Obe ove službe, mada su u vreme rata deo vojnih snaga, žive pod posebnim zakonima. Zakon o braku, koji je trebalo da odvoji SS od ostatka stanovništva, bio je prva i najdalekosežnija odredba koju je Himler doneo kada se prihvatio reorganizacije SS-a. Čak i pre Himlerovog zakona o braku, godine 1927. SS-u je putem zvanične uredbe naloženo da nikada [ne učestvuje] u raspravama na sastancima članstva (*Der Weg der SS*, *op. cit.*). I o članovima NKVD-a, koji su se svesno držali jedni drugih, a pre svega nisu bili u kontaktu sa drugim delovima partijske aristokratije, imamo slične informacije (Beck/Godin, *op. cit.*, p. 163).

sposobnost predomišljanja. Kako je, osim toga, nemoguće da se ikada s potpunom sigurnošću dokuči mišljenje drugog čoveka – zato mučenje i jeste samo očajnički i jalov pokušaj da se postigne ono što se postići ne može – sumnja se više ne može stišati, budući da ni zajedničke vrednosti ni lični interes više ne postoje kao socijalna stvarnost (za razliku od puke psihološke). Sveopšta sumnja prožima sve društvene odnose u totalitarnim zemljama i određuje opštu atmosferu čak i van posebne sfere policije.

Provokacija, nekada specijalnost tajnog agenta, u totalitarnim režimima postaje metod ophođenja sa susedom koga je svako, dobrovoljno ili ne, prinuđen da prati. Svako je, na određeni način, *agent provocateur* onog drugog; jer, očigledno će svako sebe smatrati provokatorom ako ikada čak i obična neobavezna razmena – opasnih misli (ili onoga što su u međuvremenu postale opasne misli) dospe do ušiju vlasti. Saradnja stanovništva u potkazivanju političkih protivnika i dobrovoljno izigravanje glinenih golubova sami po sebi nisu novost, ali u totalitarnim zemljama ovo je tako dobro organizovano da su stručnjaci gotovo postali izlišni. U sistemu sveopšte špijunaže, u kom bi svako mogao biti agent policije i u kom svaki pojedinac oseća da je pod stalnim prismotrom, u uslovima u kojima je profesionalna budućnost krajnje neizvesna i u kojima su najspektakularniji usponi i padovi postali svakodnevna pojava, svaka reč postaje dvosmislena i predmet retrospektivnog tumačenja .

Koliko je totalitarno društvo prožeto metodima i normama tajne policije najbolje se može videti na primeru građenja karijere. U netotalitarnom sistemu dvostruki agent služio je stvarima protiv kojih je zapravo trebalo da se bori, i to bar isto onoliko koliko je služio i vlastima, a ponekad i više. On je često gajio neku vrstu dvostruke ambicije: želeo je da se uspne u redovima revolucionarnih partija, ali i u redovima policije. Da bi napredovao na oba polja, trebalo je da prihvati metode o kojima sitni službenik, čiji napredak u karijeri zavisi od pretpostavljenih, može samo da sanja: zahvaljujući vezama sa policijom može da eliminiše svoje suparnike i pretpostavljene u partiji, a zahvaljujući vezama sa revolucionarima ima šansu da se otrese makar svog pretpostavljenog u policiji.¹¹³ Ako pogledamo pravila po kojima se može praviti karijera u savremenom ruskom društvu, odmah ćemo primetiti sličnost sa pomenutim metodama. Ne samo što gotovo svi viši činovnici svoje položaje duguju čistkama koje su likvidirale njihove prethodnike, već se i unapređenja u svim oblastima života ubrzavaju na ovaj način. Otprilike na svakih deset godina jedna čistka na nacionalnom nivou stvori prostor za sledeću generaciju, tek izašlu iz škole i

¹¹³ Ilustrativna je blistava karijera policijskog agenta Malinovskog, koji je završio kao poslanik boljševika u skupštini (v. Bertram D. Wolfe, *op. cit.*, glava XXXI).

željnu posla. Upravo vlast stvara ovakve uslove za napredovanje, a njih je policijski agent ranije sam morao da obezbedi.

Ovaj redovni nasilni preokret u čitavoj gigantskoj administrativnoj mašineriji, iako onemogućava stručno osposobljavanje, ima i brojne prednosti. On daje relativno mlade službenike i sprečava stabilizovanje prilika, koje je, bar u mirnodopskim uslovima, velika opasnost za totalitarnu vlast. Eliminisanjem principa starešinstva i zasluge ovaj sistem sprečava i stvaranje lojalnosti koja uglavnom vezuje mlade članove kolektiva za starije, od čijeg mišljenja i dobre volje zavisi njihovo unapređenje; on takode jednom za svagda ukida nezaposlenost i pruža svakom priliku za posao koji odgovara njegovom obrazovanju. Zato je Staljin 1939, kada je završena generalna čistka u Sovjetskom Savezu, mogao sa velikim zadovoljstvom da primeći da je Partija uspela da na rukovodeća mesta u državi ili partiji dovede više od 500.000 mladih boljševika.¹¹⁴ Poniženje koje čovek oseća zato što posao duguje nepravičnom eliminisanju prethodnika ima isti demoralizujući efekat koji je i istrebljenje Jevreja imalo na Nemce: ono od svakog zaposlenog čini svesnog saučesnika u zločinima vlasti, hteo on to ili ne, a što je ponižena osoba osetljivija, to će vatrenije braniti režim. Drugim rečima, ovaj sistem je logična posledica principa Vode sa svim njegovim implikacijama i najbolja moguća garancija lojalnosti, zato što svaka nova generacija zavisi od trenutne Vodine političke linije koja je i otpočela čistku za nova radna mesta. Ovaj sistem takode poistovećuje javni i lični interes (u nacističkoj verziji može se čak govoriti i o ukidanju privatne sfere života), na šta su pristalice Sovjetskog Saveza znale da budu tako ponosne. Svaki iole značajniji pojedinac čitavu svoju egzistenciju duguje političkim interesima režima, a kada se ova faktička istovetnost ukine i kada ga sledeća čistka ukloni sa položaja, režim će se potruditi da on nestane i iz sveta živih. Sve to podseća na dvostrukog agenta koji se identifikuje i sa revolucijom (bez koje bi izgubio posao), a ne samo sa tajnom policijom; u toj sferi se spektakularni uspon takode može završiti jedino anonimnom smrću, jer je malo verovatno da se dvostruka igra može igrati večno. Kada se ovakvi uslovi, koji su nekada vladali samo među izgnanicima iz društva, prošire na društvo u celini, totalitarna vlast je postigla jednu od najdalekosežnijih promena u socijalnoj psihologiji. Psihologija dvostrukog agenta, koji je spreman da kratkim životom plati cenu za nekoliko uzvišenih godina na vrhu, zavlada je privatnim životom čitave post-revolucionarne generacije u Rusiji, a u manjoj, ali ipak opasnoj meri i u Nemačkoj posle Prvog svetskog rata.

Takvo je društvo u kom operiše totalitarna tajna policija, društvo prožeto normama koje su nekada bile monopol tajne policije. Jedino u počet-

¹¹⁴ Citirano iz: Avtokhanov, *op. cit.*

nim fazama, dok traje borba za vlast, žrtve su oni koji mogu biti osumnjičeni da pripadaju opoziciji. A zatim društvo kreće put totalitarizma, progoneći objektivnog neprijatelja, bili to Jevreji ili Poljaci (kao u slučaju nacista) ili takozvani kontrarevolucionari (optužba koja u sovjetskoj Rusiji... pada... i pre no što se postavi pitanje o vladanju [optuženog]); to mogu biti ljudi koji su u nekom trenutku imali radnju ili kuću ili roditelje i pretke koji su imali tako nešto,¹¹⁵ ili koji su pripadali nekoj od okupacionih jedinica Crvene armije, ili su možda poljskog porekla. Tek u poslednjim i potpuno totalitarnim fazama napuštaju se predstave o objektivnom neprijatelju i logički mogućem zločinu, žrtve se biraju sasvim nasumično i, čak bez optužbe, proglašavaju nesposobnim za život. Ova nova kategorija nepoželjnih može se sastojati od mentalno obolelih ljudi ili osoba sa oboljenjima pluća i srca, kao u slučaju nacista, ili, pak, kao u Sovjetskom Savezu, od ljudi koji su se našli u predviđenom procentu za deportaciju, a on se razlikovao od pokrajine do pokrajine.

Ta dosledna nasumičnost negira ljudsku slobodu mnogo efikasnije nego što to čini ijedna tiranija. Da bi čovek u tiraniji bio kažnjen, on mora bar da bude njen neprijatelj. Sloboda mišljenja nije ukinuta za one koji su dovoljno hrabri da rizikuju život. Teoretski ni u totalitarnim režimima nije ukinuta mogućnost opredeljivanja za opoziciju; no, takva sloboda gotovo da je poništena ako počinjeno delo obećava kaznu koju će možda i svako drugi morati da plati. U ovom sistemu sloboda ne samo što je svedena na svoju poslednju i naizgled neuništivu garantiju, mogućnost samoubistva, već je izgubila i svoju specifičnost zato što se posledice njenog uživanja dele sa sasvim neležnim ljudima. Da je Hitler imao vremena da ostvari svoj san Opšteg nemačkog zakona o zdravstvu, čovek koji pati od bolesti pluća mogao je da doživi istu sudbinu kao i komunista u ranim, a Jevrejima u kasnijim fazama nacističkog režima. Isto tako i protivnik režima u Rusiji, koji deli sudbinu miliona ljudi odabranih za koncentracione logore u okviru određene kvote, samo oslobađa policiju tereta nasumičnog izbora. Nevini i krivi nepoželjni su u podjednako meri.

Promena predstave o zločinu i zločincu određuje nove stravične metode totalitarne tajne policije. Kriminalci se kažnjavaju, a nepoželjni nestaju sa lica zemlje; jedini trag koji ostavljaju za sobom je sećanje ljudi koji su ih znali i voleli, a jedan od najtežih zadataka tajne policije jeste da se potruži da čak i takvi tragovi nestanu zajedno sa žrtvom.

Ohrana, caristička preteča GPU-a, navodno je smislila jedinstven sistem dokumentacije: svaki osumnjičeni zabeležen je na velikoj karti, u čijoj je sredini njegovo ime uokvireno crvenim krugom; njegovi politički prijatelji označeni su manjim crvenim krugovima, a nepolitički zelenim; braon

¹¹⁵ *The Dark Side of the Moon*, New York, 1947.

krugovi označavaju ličnost koja je u kontaktu sa prijateljima osumnjičenog, ali ovog ne poznaje lično; međusobne veze između prijatelja osumnjičenog, političkih i nepolitičkih, i prijatelja njegovih prijatelja označene su linijama između odgovarajućih krugova.¹¹⁶ Očigledno primenu ovog metoda ograničava samo veličina karte u kartoteci, a teoretski bi jedan ogromna list mogao da pokaže odnose i veze unutar čitavog stanovništva. A to i jeste utopijski cilj totalitarne tajne policije. Ona se odrekla starog policijskog sna koji detektor laži još nije ostvario, pa se više i ne trudi da sazna ko je ko ili šta ko misli. (Detektor laži možda najočiglednije pokazuje koliko taj san fascinira policijske mozgove; jer komplikovana merna oprema očigledno jedva da može da pokaže išta više od hladnokrvnosti ili nervoze svoje žrtve. Slaboumno oduševljenje ovim mehanizmom može se eventualno objasniti iracionalnom željom da se ostvari makar kakvo čitanje misli.) Taj stari san već je sam po sebi strašan, i od pamtiveka je neminovno vodio mučenju i najužasnijim okrutnostima. Samo je jedna stvar govorila njemu u prilog: tražio je nemoguće. Moderni san totalitarne policije, sa njenim modernim metodama, neuporedivo je strašniji. Sada policija sanja da će jednim pogledom na gigantsku mapu na zidu kancelarije moći da utvrdi ko je s kim u vezi i u kom stepenu prisnosti; a ovaj san teoretski uopšte nije neostvariv, iako je njegovo tehničko izvođenje možda komplikovano. Kada bi ovakva mapa zaista postojala, totalitarizmu više ni uspomene ne bi stajale na putu; uz nju bi ljudi mogli da se izbrišu bez ikakvog traga, kao da ih nikada nije ni bilo.

Ako je verovati izveštajima uhapšenih agenata NKVD-a, ruska tajna policija se u zastrašujućoj meri približila ovom idealu totalitarizma. Policija ima tajne dosijee o svakom stanovniku ove ogromne zemlje, brižljivo beleži sve brojne veze između ljudi, od slučajnih poznanstava do pravih prijateljstava i porodičnih veza. Optuženi, čiji su zločini ionako objektivno utvrđeni i pre hapšenja, detaljno se ispituje samo da bi se otkrile te veze. Najzad, što se tiče blagodeti pamćenja, tako opasne po totalitarnu vlast, moglo bi se reći da ako je tačno da slonovi nikad ne zaboravljaju, Rusi izgledaju kao njihova sušta suprotnost... sovjetska psihologija kao da zaista omogućava potpun zaborav.¹¹⁷

Koliko je ovo konačno nestajanje žrtava važno za totalitarni sistem, može se videti po slučajevima u kojima se režim, iz ma kog razloga, sukobljavao sa sećanjima preživelih. Tokom rata, neki komandant SS-a počinio je stravičnu grešku kada je obavestio jednu Francuskinju da joj je muž umro u nemačkom koncentracionom logoru; ova omaška izazvala je pravu lavinu naredbi i uputstava svim komandantima logora, i trebalo je da ih upozori da u spoljni svet ni pod kojim uslovima ne puštaju nikakve informaci-

¹¹⁶ v. Laporte, *op. cit.*, p. 39.

¹¹⁷ Beck/Godin, *op. cit.*, pp. 234 i 127.

je.¹¹⁸ Što se tiče one francuske udovice, njen muž ne samo da je u trenutku hapšenja napustio svet živih, nego zapravo nikad nije ni bio živ. Isto tako i službenici sovjetske policije, naviknuti na ovakav sistem još od rođenja, mogu jedino zapanjeno da zure u ljude u okupiranoj Poljskoj koji očajnički pokušavaju da saznaju šta se desilo sa njihovim uhapšenim prijateljima i rođacima.¹¹⁹

U totalitarnim zemljama svi zatvori pretvoreni su u prave pećine zaborava u koje ljudi dospevaju slučajno, i ne ostavljaju za sobom tako banalne tragove ranijeg postojanja kakvi su telo ili grob. U poređenju sa tim najnovijim otkrićem u likvidiranju ljudi, staromodni metod ubijanja, iz političkih ili kriminalnih pobuda, zaista je neefikasan. Iza ubice ostaje leš, i mada ubica pokušava da zatre tragove svog identiteta, on nema tu moć da iz sećanja živih izbriše identitet žrtve. Tajna policija, sasvim suprotno, nekim čudom uspeva da se postara za to da sve izgleda kao da žrtva nikada nije ni živela.

Veza između tajne policije i tajnih društava je očigledna. Kao povod za osnivanje tajne policije uvek se koristila opasnost od tajnih društava. Totalitarna tajna policija je prva kojoj ti staromodni izgovori svih tirana uopšte nisu potrebni. Anonimnost žrtava, koje se ne mogu nazvati neprijateljima režima i čiji je identitet progoniocima nepoznat sve do poslednjeg trenutka, kada ih nasumična odluka vlasti eliminiše iz sveta živih i izbriše čak i uspomenu na njih, zapravo potpuno prevazilazi okvire tajnovitosti, najstrožeg ćutanja ili umeća dvostrukog života, što su sva zaverenička društva nametala svojim članovima.

Totalitarni pokreti tokom uspona na vlast oponašaju određene organizacione odlike tajnih društava, ali nikako ne zaziru od javnosti; pravo tajno društvo oni stvaraju tek po dolasku na vlast. Tajno društvo totalitarnih režima je tajna policija; jedina strogo čuvana tajna u totalitarnoj zemlji, jedino ezoterično znanje tiče se operacija policije i prilika u koncentracionim logorima.¹²⁰ Naravno, širi slojevi stanovništva, a posebno članovi partije znali su opšte činjenice: da koncentracioni logori postoje, da ljudi nestaju, da se hapse nevini. Istovremeno, svako u totalitarnoj zemlji zna da je najveći zločin da se o tim tajnama govori. Ma koliko čovekovo znanje zavisilo od drugih ljudi koji će to znanje potvrditi i razumeti, ono što svi znaju, ali nikako ne smeju da izgovore, ta brižno čuvana informacija, gubi kvalitet realnosti i poprima odlike prave noćne more. Samo oni koji poseduju strogo ezoterično znanje u vezi sa eventualnim novim kategorijama

¹¹⁸ v. *Nazi Conspiracy*, VII, p. 84ff.

¹¹⁹ *The Dark Side of the Moon*.

¹²⁰ Malo toga u SS-u nije bilo tajna. Najveća tajna bili su metodi primenjivani u koncentracionim logorima. Čak ni članovi Gestapoa nisu... imali pristup logorima bez posebnih dozvola (Eugen Kogon, *Der SS-Staat*, München 1946, p. 297).

nepoželjnih i postupcima policijskih kadrova, mogu da razgovaraju o onome što zapravo sačinjava opštu realnost. Samo oni mogu da veruju u ono za šta znaju da je istina. To je njihova tajna, a kako bi tu tajnu sačuvali, oni se okupljaju u tajnu organizaciju i ostaju njeni članovi čak i kada ih ta tajna organizacija uhapsi, prisili da priznaju optužbe i konačno likvidira. Dok god čuvaju tajnu, oni pripadaju eliti, i po pravilu tu tajnu ne odaju čak ni u zatvorima i koncentracionim logorima.¹²¹

Već smo zapazili jedan od mnogih paradoksa koji se protivi zdravom razumu netotalitarnog sveta: prividnu neopravdanost zavereničkih metoda u totalitarnim sistemima. Naizgled progonjeni od strane policije, totalitarni pokreti vrlo retko koriste zavereničke metode za zbacivanje postojeće vlasti, ali kad se dokopaju vlasti, kada ih priznaju sve strane vlade i kada tobože prevaziđu revolucionarnu fazu, totalitarni režimi razvijaju pravu tajnu policiju kao jezgro svoje vlasti i moći. Izgleda da se totalitarni pokreti više plaše javnog priznavanja zato što se boje da to može da ugrozi njihovo zavereništvo, da može da dovede do raspadanja iznutra, nego što se plaše mlakih policijskih mera netotalitarnih režima.

U stvari, totalitarne vođe, iako uverene da čvrsto moraju da se drže fikcije i pravila fiktivnog sveta koja su postavljena tokom borbe za vlast, i same tek postupno otkrivaju sve implikacije ovog fiktivnog sveta i njegovih pravila. Njihova vera u čovekovu svemoć, uverenost da se putem organizacije sve može postići, vodi ih u eksperimente o kojima su ljudi možda maštali, ali ih nikad nisu izveli u praksi. Njihova monstruoza otkrića u domenu mogućeg nadahnuta su ideološkom naučnošću koju, kako se ispostavilo, ne kontroliše razum i koja je pre spremna da prizna najluđe fantazije pred-naučne i pred-filozofske spekulacije nego činjenično stanje. Vođe stvaraju tajno društvo koje sada više ne operiše na dnevnoj svetlosti: društvo tajne policije, političkog vojnika ili indoktriniranog borca, kako bi mogli da sprovedu svoje nemoralno ispitivanje granica mogućeg.

Totalitarna zavera protiv netotalitarnog sveta, s druge strane, njen zahtev za vlašću nad čitavim svetom, otvoreno se propagira čak i kada pokret preuzme vlast. Ona se praktično nameće koordinisanoj populaciji simpatizera u vidu fiktivne zavere čitavog sveta protiv njihove zemlje. Totalitarna dihotomija, stroga podvojenost između pokreta i ostatka sveta, propagira se tako što svaki pripadnik nacije koji se nađe u inostranstvu ima obavezu da kod kuće podnese izveštaj kao da je tajni agent, i da svakog stranca tretira kao špijuna.¹²² Upravo zbog praktičnog ostvarivanja ove di-

¹²¹ Beck/Godin, *op. cit.*, p. 169, izveštavaju kako su se uhapšeni službenici NKVD-a svim snagama trudili da ne izdaju neku tajnu NKVD-a.

¹²² Tipičan je sledeći dijalog iz *Dark Side of the Moon*: Na priznanje da si nekad boravio izvan Poljske neminovno se nadovezivalo pitanje: A za koga si špijunirao? ... Jedan... je pitao: Ali i vi imate goste iz inostranstva. Zar mislite da su svi oni špijuni? Odgovor je glasio: Nego šta? Mislite li vi da smo mi toliko naivni pa da to ne znamo?

hotomije, a ne zbog nekih posebnih tajni, vojnih ili drugih, gvozdena zavesa deli stanovnike totalitarnih zemalja od ostatka sveta. Prave tajne totalitarnih režima, koncentracione logore, te laboratorije za eksperimente totalitarizma, totalitarni režimi kriju od očiju svojih ljudi kao i od očiju svih drugih.

Već duže vreme normalnost normalnog sveta predstavlja najefektniju zaštitu od otkrivanja masovnih zločina totalitarizma. Običan svet i ne zna da je sve moguće,¹²³ odbija da veruje svojim očima i ušima kada se suoči sa monstruošću, baš kao što ni mase nisu verovalе svojim kada su se suočile sa stvarnošću u kojoj više nije bilo mesta za njih.¹²⁴ Totalitarni režimi mogu u toj meri da se približe ostvarenju fiktivnog, ispremetanog sveta zato što spoljni netotalitarni svet, koji uvek obuhvata i veliki deo stanovništva totalitarne zemlje, takođe zapada u sanjarenje i beži od stvarnosti kada se suoči sa pravim ludilom, baš kao što čine i mase kada se suoče sa normalnim svetom. Ovu nesklonost zdravog razuma da poveruje u nešto monstruozno stalno potkrepljuje i sam totalitarni vladar, koji se stara da se nikada ne objave pouzdani statistički podaci, ili bar podaci koji bi se mogli proveriti, tako da o mestima živih mrtvaca raspoložemo tek subjektivnim, nepouzdanim, delom i nedostupnim informacijama.

Zahvaljujući ovom metodu, rezultati totalitarnog eksperimenta poznati su samo delimično. Mada imamo dovoljno izveštaja iz koncentracionih logora da bismo mogli da procenimo kapacitete totalne dominacije i bacimo pogled u ponor mogućeg, ne znamo u kojoj meri totalitarni režim može da izmeni čovekovu prirodu. Još manje znamo koliko bi normalnih ljudi oko nas bilo spremno da prihvati totalitaran način života – odnosno, da plati cenu znatno kraćeg života zarad zagarantovanog ispunjenja svih snova o karijeri. Lako je shvatiti da totalitarna propaganda, pa čak i neke totalitarne institucije, udovoljavaju potrebama novih obeskućenih masa, ali je gotovo nemoguće znati koliko bi se ljudi, ako bi duže živeli u strahu od nezaposlenosti, složilo sa populacionom politikom koja u pravilnim razmacima eliminiše višak ljudi, ili koliko bi se njih, kad u potpunosti shvati svoju nesposobnost da nosi teret modernog života, rado potčinilo sistemu koji, zajedno sa spontanošću, ukida i odgovornost.

Drugim rečima, iako znamo postupke i specifičnu funkciju totalitarne tajne policije, ne znamo u kojoj meri tajna ovog tajnog društva odgovara tajnim željama i tajnom saučesništvu masa u naše doba.

¹²³ David Rousset, *The Other Kingdom*, New York, 1947.

¹²⁴ Nacisti su bili svesni zaštitnog zida neverice koji je okruživao njihov poduhvat. U jednom tajnom izveštaju o masakru nad 5000 Jevreja, podnesenom Rozenbergu 1943, eksplicitno stoji: Zamislite samo da druga strana dozna za ove događaje i iskoristi ih. Najverovatnije takva vest ne bi imala nikakvog efekta zato što ljudi koji je čuju i čitaju prosto ne bi bili spremni da poveruju u nju (*Nazi Conspiracy*, I, 1001).

III: *Totalna dominacija*

KONCENTRACIONI logori i logori smrti totalitarnim režimima služe kao laboratorije u kojima se dokazuje osnovno uverenje totalitarizma, naime da je sve moguće. Iako su te laboratorije korišćene za najrazličitije eksperimente svi drugi (uključujući medicinske, čiji su užasi do detalja zabeleženi na suđenjima protiv lekara Trećeg Rajha) od manjeg su značaja.

Totalna dominacija, koja teži da organizuje beskonačno mnoštvo različitih ljudi kao da je čitavo čovečanstvo jedna jedina ličnost, moguća je samo ako se svaki pojedinac može svesti na skup nepromenljivih, identičnih reakcija, koji onda može proizvoljno da se zameni bilo kojim drugim. Treba proizvesti nešto što ne postoji, naime, ljudsku vrstu koja nalikuje životinjama, a čija bi se jedina sloboda sastojala u očuvanju vrste.¹²⁵ Totalna dominacija pokušava da ovaj cilj postigne i putem indoktrinacije elitnih formacija i putem apsolutnog terora u logorima; zverstva za koja se elitne formacije bezobzirnno koriste jesu neka vrsta praktične primene ideološke indoktrinacije – probni teren na kom ona mora da se dokaže dok užasan spektakl u logorima treba da pruži njenu teorijsku potvrdu.

Logori ne služe isključivo za istrebljivanje i degradiranje ljudskih bića, već i kao monstruoan eksperiment koji u laboratorijskim uslovima treba da ukine spontanost kao vid čovekovog ponašanja i da ljude pretvori u puke stvari, u nešto što čak ni životinje nisu; jer Pavlovljev pas, koji je, kao što znamo, dresiran da jede ne kad je gladan, nego kad zvonce zazvoni, izopačena je životinja.

U normalnim okolnostima ovo se nikako ne može postići: spontanost nikada ne može u potpunosti da se ukine, budući da je povezana ne samo sa ljudskom slobodom, već i sa životom uopšte, u smislu prostog održavanja u životu. Jedino je u koncentracionim logorima takav eksperiment uopšte moguć, pa zato oni nisu samo *la société la plus totalitaire encore réalisée* (najtotalitarnije društvo ikad ostvareno, kako kaže David Ruse), nego su i društveni ideal totalitarizma uopšte. Kao što stabilnost totalitarnog režima zavisi od toga koliko je fiktivni svet pokreta izolovan od spoljnog, tako i eksperiment totalne dominacije u koncentracionim logorima zavisi od toga koliko su logori izolovani od ostatka sveta, sveta živih uopšte, pa čak i spoljnog sveta zemlje pod totalitarnom vlašću. Ova izolovanost objašnjava čudnu nestvarnost i neuverljivost kojom se odlikuju sva svedočenja iz koncentracionih logora; one su jedna od osnovnih poteškoća za pravo razumevanje totalitarne vlasti, koja zavisi od postojanja koncentra-

¹²⁵ U *Tischgespräche* Hitler nekoliko puta spominje da [teži] stanju u kom svaki pojedinac zna da živi i umire radi očuvanja vrste (p. 349); v. i p. 347: Muva položi milione jaja, i sva ona nestanu. Ali muve ostaju.

cionih logora i logora smrti jer, ma koliko to neverovatno zvučalo, logori su centralne institucije totalitarne vlasti.

Brojna su svedočenja preživelih.¹²⁶ Što su autentičnija, to manje pokušavaju da dočaraju ono što izmiče ljudskom razumu i ljudskom iskustvu dakle, patnje koje od ljudi čine životinje koje se ni na šta ne žale.¹²⁷ Nijedan od ovih izveštaja ne izaziva onaj strastven bes i saosećanje koji su ljude uvek okupljali oko pravedne stvari. Naprotiv, svako ko govori ili piše o koncentracionim logorima još uvek se smatra sumnjivim; a ako se govornik odlučno okrenuo svetu živih, njega samog često progone sumnje u istinitost sopstvenog izveštaja, kao da je pomešao noćnu moru i stvarnost.¹²⁸

Ova sumnja koju ljudi izražavaju spram sebe samih i spram istinitosti sopstvenog iskustva otkriva ono što su nacisti ionako oduvek znali: ljudi rešeni da počine zločin biće najefikasniji ako ga izvrše u najširem, najneverovatnijem obimu ne zato što se time sve kazne predviđene pravnim sistemom čine neadekvatne i apsurdne, nego zato što već i monstruoznost zločinâ jemči da će se pre verovati ubicama koje svim mogućim lažima insistiraju na svojoj nevinosti nego žrtvama koje govore istinu. Nacisti nisu čak nalazili za shodno ni da ovo otkriće zadrže za sebe. Hitler je rasturio milione primeraka svoje knjige u kojoj tvrdi da laž mora da bude ogromna da bi bila uspešna, što ljude nije sprečavalo da mu veruju, baš kao što ni najave nacista, ponavljane *ad nauseam*, da će Jevreji biti istrebljeni otrovnim gasom kao stenice nikoga nisu navele da u to poveruje.

¹²⁶ Najbolja svedočenja o nacističkim koncentracionim logorima su: David Rousset, *Les Jours de Notre Mort*, Paris 1947; Eugen Kogon, *op. cit.*; Bruno Bettelheim, *On Dachau and Buchenwald* (od maja 1938. do aprila 1939) u: *Nazi Conspiracy*, VII, 824ff. Što se tiče sovjetskih koncentracionih logora, v. izuzetnu zbirku svedočenja preživelih Poljaka objavljenu pod naslovom *The Dark Side of the Moon*, kao i David J. Dallin, *op. cit.*, mada su njegova svedočenja ponekad manje uverljiva zato što dolaze od nekih prominentnih ličnosti koje naginju deklamovanju i osudama.

¹²⁷ *The Dark Side of the Moon*; uvod takode naglašava taj čudni nedostatak komunikacije: Oni beleže, ali ne komuniciraju.

¹²⁸ v. posebno Bruno Bettelheim, *op. cit.* Kao da sam poverovao da se sve ove užasne i ponižavajuće stvari nekako nisu događale meni kao subjektu, nego meni kao objektu. Ovo iskustvo potvrdili su i drugi zatvorenici.... Kao da posmatram nešto u čemu učestvujem na neki neodređen način.... Ovo je nemoguće, tako nešto prosto ne može da se dogodi Zatvorenici su morali da ubeđuju sebe da to jeste istina, da se zaista dešava, a da nije samo noćna mora. I nikada u tome nisu do kraja uspevali.

V. i Rousset, *op. cit.*, p. 213. ...Oni koji to nisu videli svojim očima, ne mogu ni da poveruju. Da li ste i sami, pre no što se dospeli ovamo, uzimali za ozbiljno glasine o gasnim komorama?

Nisam, rekoh.

...Vidite? E pa, svi su oni kao Vi. Sav taj svet u Parizu, Londonu, Njujorku, pa čak i u Birkenauu, nadomak krematorijuma... još uvek ne veruju, pet minuta pre no što ih pošalju u podrume krematorijuma....

Veliko je iskušenje da se ono suštinski neverovatno objasni liberalističkim racionalizacijama. U svakom od nas vreba takav jedan liberal koji nam se ulaguje glasom zdravog razuma. Put ka totalitarnoj dominaciji vodi preko više stadijuma, za koje možemo da pronađemo brojne analogije i presedane. Krvav teror tokom početnih faza totalitarne vladavine zaista služi isključivo svrsi da porazi protivnika i da uguši svaku opoziciju; no, totalni teror raspiruje se tek kada se ovaj prvi stupanj prevaziđe, a režim više ne mora da se pribojava opozicije. S tim u vezi, česte su primedbe da je sada sredstvo postalo cilj, no to je, konačno, ipak samo priznanje, preporučeno u paradoks, da izreka *cilj opravdava sredstva* više ne važi, da je teror izgubio svoju svrhu, da više nije sredstvo zastrašivanja. Ništa više ne zadovoljava ni objašnjenje da revolucija, na primer Francuska, proždire sopstvenu decu, jer teror se nastavlja čak i kada je svako ko bi se u bilo kom svojstvu mogao nazvati detetom revolucije *frakcije*, centri partijske moći, vojska, birokratija već odavno proždran. Mnoge metode koje su danas postale specijalnost totalitarne vlasti vrlo su dobro poznate iz istorije. Osvajačkih ratova oduvek je bilo; masakr neprijateljskog stanovništva posle pobede podrazumevao se sve dok Rimljani nisu uveli pravilo *parcere subjectis*, po kome poražene treba poštediti; vekovima je istrebljivanje domaćeg stanovništva pratilo kolonizaciju dveju Amerika, Australije i Afrike; ropstvo je jedna od najstarijih institucija ljudskog roda, i sva carstva Starog veka zasnivala su se na državnim robovima koji su podizali javna zdanja. Čak ni koncentracioni logori nisu izum totalitarnih pokreta. Oni se po prvi put javljaju tokom Burskog rata, početkom ovog veka, a posle toga se koriste u Južnoj Africi i u Indiji za nepoželjne elemente; ovde po prvi put nailazimo na termin preventivno lišavanje slobode (*protective custody*), kasnije prihvaćen i u Trećem Rajhu (*Schutzhaft*). Takvi logori umnogome nalikuju koncentracionim logorima na početku totalitarne vladavine; korišćeni su za sumnjiva lica čiji se prekršaji nisu mogli dokazati i kojima se nije moglo suditi redovnim putem. Sve ovo itekako stoji u vezi sa metodama totalitarne dominacije: iste te elemente i one koriste, razvijaju i usavršavaju, polazeći od nihilističkog principa da je *sve dozvoljeno*, principa koji su nasledile i uzele zdravo za gotovo. No svuda gde ovi novi oblici dominacije pridobiju svoju autentično totalitarnu strukturu, oni taj princip prevazilaze, jer on je još uvek vezan za utilitarne motive i lični interes vladara, pa se okušavaju u domenu koji nam je do tada bio sasvim nepoznat: u domenu u kom je *sve moguće*, a on se ne može ograničiti ni utilitarnim motivima ni ličnim interesom, bez obzira na njegovu prirodu.

Ono što se kosi sa zdravim razumom nije nihilistički princip da je *sve dozvoljeno*, koji je već bio prisutan u devetnaestovekovnoj utilitarnoj koncepciji zdravog razuma. Zdrav razum i običan svet odbijaju da poveruju

da sve *jeste* moguće.¹²⁹ Pokušavamo da shvatimo elemente sadašnjeg ili ranijeg iskustva koji prosto prevazilaze našu moć rasuđivanja. Pokušavamo da kao zločin označimo nešto što, osećamo, tom kategorijom uopšte nije ni bilo predviđeno. Šta znači ubistvo kada se suočimo sa masovnom proizvodnjom leševa? Pokušavamo da sa stanovišta psihologije shvatimo ponašanje zatvorenika koncentracionih logora i pripadnika SS-a, a pri tom ono što treba shvatiti jeste da se psiha *može* uništiti čak i bez fizičkog uništavanja čoveka; da se, štaviše, psiha, karakter i individualnost u određenim uslovima ogleđaju samo u brzini ili sporosti kojom se raspadaju.¹³⁰ U svakom slučaju, krajnji rezultat je obezdušen čovek, t.j. čovek koji se više ne uklapa u naše poimanje psihologije, čovek čiji povratak u psihološki ili bilo kako drugačije objašnjiv svet veoma nalikuje vaskrsenju Lazarovom. Svi postulati zdravog razuma, bili oni psihološke ili sociološke prirode, samo idu u prilog onima koji razmišljanje o užasima smatraju površnim.¹³¹

Ako je istina da su koncentracioni logori najdoslednije institucije totalitarne vlasti, razmišljanje o užasima izgleda neophodno za razumevanje totalitarizma. No, do njega se ne može doći ni pomoću memoara ni pomoću hermetičnih izveštaja svedokâ. U oba ova žanra primetna je težnja da se pobegne od doživljenog; instinktivno ili racionalno, oba tipa pisaca su toliko svesna užasnog ponora koji deli svet živih od sveta živih mrtvacâ da ne mogu da daju mnogo više od serije događaja kojih se prisećaju, ali se oni i njima samima čine neuverljivi koliko i njihovoj publici. Jedino uplašena mašta ljudi koje su takvi izveštaji dirnuli, ali koji užase opisane u njima nisu iskusili na sebi, dakle, ljudi neopterećenih zverskim, očajničkim strahom koji, suočen sa stvarnim, opipljivim grozotama, neumoljivo parališe sve što nije puki refleks – jedino oni sebi mogu da dozvole da razmišljaju o užasima. Međutim, čak i to je od koristi isključivo za sagledavanje političkih faktora i razbuktavanje političkih strasti. Razmišljanje o užasima ne može da dovede ni do kakve promene ličnosti, baš kao što to ne može čak ni stvarno proživljavanje užasa. Svođenje čoveka na skup reakcija odvaja ga od svega što je u njemu ličnost ili karakter, i to radikalno koliko i duševna bolest. Kada se, kao Lazar, vrati iz mrtvih, njegova su ličnost ili karakter neizmenjeni baš kao i kada je otišao.

Kao što užas, ili razmišljanje o njemu, ne može da dovede do izmene karaktera, ne može čoveka da načini boljim ili gorim, tako ne može ni da postane osnov političke zajednice ili partije. Pokušaji da se stvori evropska elita sa programom unutarevropskog razumevanja zasnovanog na zajedničkom iskustvu koncentracionih logora, propali su kao i pokušaji da se posle Prvog svetskog rata izvuku politički zaključci iz iskustva frontovske

¹²⁹ Prvi koji je ovo shvatio bio je Rousset u svom *Univers Concentrationnaire*, 1947.

¹³⁰ Rousset, *op. cit.*, p. 587.

¹³¹ v. Georges Bataille u: *Critique*, januar 1948, p. 72.

generacije svih nacija. U oba slučaja ispostavilo se da samo iskustvo ne može da pruži mnogo više od nihilističkih banalnosti.¹³² Političke posledice, na primer posleratni pacifizam, poticale su iz opšteg straha od rata, a ne iz ratnih iskustava. Umesto što je stvorilo pacifizam odvojen od realnosti, shvatanje strukture modernog rata, vođeno i izazvano strahom, trebalo je da dovede do spoznaje da je jedino merilo za neizbežan rat borba protiv prilika u kojima ljudi više ne žele da žive a naša saznanja o paklenim mučenjima totalitarnih logora nam pokazuju da su takve prilike itekako moguće.¹³³ Stoga strah od koncentracionih logora i, kao njegova posledica, uvid u prirodu totalne dominacije mogu da obesnaže sve političke diferencijacije na desnicu i levicu i da mimo njih uvedu politički najvažniji aršin za prosuđivanje događaja našeg vremena: da li su u službi totalitarizma ili ne.

U svakom slučaju, uplašena mašta ima tu veliku prednost što odbacuje sofisticirano-dijalektička tumačenja politike, koja su sva zasnovana na praznoverici da nešto dobro može da proizade iz zla. Takva dijalektička akrobatika imala je barem privid opravdanosti dok god je najgore što jedan čovek može da nanese drugom bilo ubistvo. Ali, kako danas znamo, ubistvo je zlo koje ima ograničen efekat. Neko ko ubije čoveka čoveka koji ionako mora da umre još uvek se kreće u nama poznatom domenu života i smrti; i jedno i drugo zaista stoje u onoj neophodnoj međusobnoj vezi na kojoj dijalektika i počiva, čak i ako ona nije uvek svesna te veze. Ubica za sobom ostavlja leš i ne pretvara se da njegova žrtva nikad nije ni bila među živima; ako i briše tragove, to su tragovi sopstvenog identiteta, a ne sećanje i bol ljudi koji su žrtvu voleli. On uništava jedan život, ali ne i samu činjenicu postojanja.

Sa preciznošću koja im je svojstvena, nacisti su obično svoje operacije u koncentracionim logorima vodili pod šifrom pod okriljem noći (*Nacht und Nebel*). Radikalnost mera kojima se ljudi tretiraju kao da nikad nisu ni postojali, kojima se ljudi brišu u pravom smislu te reči, često se ne može primetiti na prvi pogled, zato što ni nemački ni ruski sistem nisu uniformni, već se sastoje od različitih kategorija u kojima se ljudi vrlo različito tretiraju. U slučaju Nemačke, ove kategorije ponekad su bile zastupljene i u okviru istog logora, ali nisu međusobno dolazile u dodir; često su određene kategorije bile strože odvojene jedna od druge nego što su bile izolovane od spoljnog sveta. Tako su se Nemci, iz rasnih obzira, prema pripad-

¹³² Ruseova knjiga sadrži mnogo takvih uvida u ljudsku prirodu, zasnovanih uglavnom na zaključku da se posle izvesnog vremena mentalitet zatvorenika jedva razlikuje od mentaliteta stražara u logorima.

¹³³ Da bi se izbegli nesporazumi, možda bi trebalo dodati da je sa pronalaženjem hidrogenske bombe čitavo pitanje rata izmenjeno u svojoj suštini. Rasprava o ovom pitanju, naravno, prevazilazi okvire knjige.

nicima skandinavskih nacija ophodili sasvim drugačije nego prema pripadnicima drugih nacija, iako su ovi prvi bili ogorčeni neprijatelji nacista. One druge su, pak, delili na ljude čije je istrebljenje bilo prioritarno, kao u slučaju Jevreja, ili je moglo da se očekuje u bliskoj budućnosti, kao u slučaju Poljaka, Rusa i Ukrajinaca, i na one za koje još nisu izdate naredbe o takvim sveobuhvatnim konačnim rešenjima (Francuzi i Belgijanci). U Rusiji, s druge strane, postoje tri manje-više nezavisna sistema. Tu su najpre logori sa pravim prinudnim radnicima, koji uživaju relativnu slobodu i osuđeni su na kraće kazne. Zatim, postoje koncentracioni logori, u kojima se ljudski materijal bezobzirno eksploatiše, u kojima je procenat smrtnosti izuzetno visok, ali koji su u suštini organizovani u praktične svrhe. I, konačno, postoje i logori za istrebljenje, u kojima se zatvorenici sistematski satiru gladu i nehićenom.

U koncentracionim logorima i logorima smrti zatvorenici su, čak i ako uspeju da se održe u životu, mnogo efikasnije odsečeni od sveta živih nego da su zaista umrli, zato što teror pojačava zaborav i u tome se i sastoji sav njihov užas. Ovde je ubistvo ne-lično koliko i ubistvo komarca. Neko može da umre od posledica sistematskog mučenja ili gladi, ili zato što je logor prepun, pa suvišan ljudski materijal mora da se likvidira. I obrnuto, usled nedostatka novih ljudskih pošiljki može da zapreti opasnost da se logor isprazni; tada se izda naredba da se procenat smrtnosti smanji po svaku cenu.¹³⁴ David Ruse je svoje svedočenje o vremenu provedenom u jednom nemačkom koncentracionom logoru nazvao *Les Jour de Notre Morte* (Dani naše smrti), i zaista se čini kao da postoji mogućnost da se sam proces umiranja učini trajnim i da se stvore uslovi u kojima se i smrt i život ometaju u podjednako meri.

Upravo ta pojava nekog radikalnog zla, nama do sada nepoznatog, ukida sve opšte prihvaćene vrednosti i uobičajene predstave o napretku. Ovde više ne važe ni politička, ni istorijska, ni prosto moralna merila, već, u najboljem slučaju, postoji svest o tome da se u modernu politiku izgleda umešalo nešto čega u njoj, bar onako kako je mi razumemo, nikada nije bilo: naime, princip sve ili ništa – sve, to je beskonačna šarolikost oblika ljudskog sa-života, ili ništa, jer bi pobeda sistema koncentracionih logora zna-

¹³⁴ To se dogodilo u Nemačkoj krajem 1942, kada je Himler svim komandantima logora naložio da po svaku cenu smanje stopu smrtnosti. Ispostavilo se, naime, da je od 136.000 pristiglih 70.000 umrlo još pre dolaska ili odmah po dolasku u logor (v. *Nazi Conspiracy*, IV, annex II). Novija svedočenja iz Sovjetskog Saveza jednoglasno potvrđuju da je posle 1949 dakle, još za Staljinovog života – stopa smrtnosti u koncentracionim logorima, koja je ranije dostizala i do 60%, sistematski smanjivana, verovatno zbog opšteg i akutnog nedostatka radne snage u Sovjetskom Savezu. Ovo poboljšanje uslova za život ne treba pomešati sa krizom režima posle Staljinove smrti, koja se, simptomatično, prvo osetila u koncentracionim logorima (upor. Wilhelm Starlinger, *Grenzen der Sowjetmacht*, Würzburg 1955).

čila istu onu neumoljivu propast čovekovu koju bi i upotreba hidrogenske bombe značila za ljudsku vrstu.

Život u koncentracionom logoru ne može se porediti ni sa čim. Njegove užase mašta nikada ne može do kraja da pojmi, zato što se nalaze s onu stranu života i smrti. Taj se užas nikada ne može do kraja dočarati, zato što se preživeli vraća svetu živih, što mu onemogućava da i sam u potpunosti poveruje svojim doživljajima iz prošlosti. Čini se kao da priča priču sa druge planete, jer se u svetu živih, gde niko ne treba da zna da li je on živ ili mrtav, zatvorenik tretira kao da se nikada nije ni rodio. Stoga sva poređenja stvaraju zabunu i skreću pažnju sa suštine. Prinudni rad u zatvorima i kažnjeničkim kolonijama, proterivanje, ropstvo čini se na trenutak da sve to može da se iskoristi za poređenje, ali se, pri detaljnijem ispitivanju, ispostavlja da je ono neodrživo.

Prinudni rad kao kazna ograničen je po pitanju vremena i intenziteta. Osuđenik zadržava prava nad svojim telom; on nije žrtva neograničenog mučenja, njime se ne dominira apsolutno. Proterivanjem se čovek prosto šalje iz jednog u drugi kraj sveta, koji je takođe naseljen ljudskim bićima, ali se time on ne isključuje iz sveta ljudi kao takvog. Kroz čitavu istoriju, ropstvo je bilo institucija unutar društvenog poretka; robovi se, za razliku od zatvorenika u koncentracionim logorima, ne uklanjaju iz vidokruga drugih ljudi, koji onda mogu i da ih zaštite; kao sredstvo za rad, oni imaju određenu cenu, a kao vlasništvo određenu vrednost. Logoraš nema cenu, zato što ga je uvek moguće zameniti; niko ne zna kome on pripada, jer ga niko i ne vidi. Sa stanovišta normalnog društva, on je apsolutno suvišan, iako se u vreme akutnog manjka radne snage, kao u Rusiji i u Nemačkoj tokom rata, koristi za rad.

Koncentracioni logor kao institucija nije ustanovljen radi ma kakvog mogućeg učinka; jedina trajna ekonomska funkcija logora je finansiranje njihovog nadzornog aparata; stoga sa ekonomskog stanovišta koncentracioni logori postoje uglavnom radi njih samih. Svaki obavljen posao mogao bi da se obavi mnogo bolje i jeftinije pod drugačijim okolnostima.¹³⁵ Posebno se na primeru Rusije, gde se koncentracioni logori uglavnom

¹³⁵ v. Kogon, *op. cit.*, p. 58: Posao koji se obavlja u koncentracionim logorima bio je velikim delom beskoristan, ili je bio izlišan, ili je bio tako jadno organizovan da se morao raditi po dva ili tri puta. Slično i kod Betelhajma, *op. cit.*, pp. 831-32: Novi zatvorenici su praktično bili prisiljavani da obavljaju besmislene zadatke.... Osećali su se poniženo... i radije su išli i na teži posao, samo ako je on bio koristan.... Čak i Delin, koji je čitavu svoju knjigu zasnovao na tezi da su ruski logori bili izvor jeftine radne snage, mora da prizna neefikasnost rada u logorima (Dallin, *op. cit.*, p. 105). Novije teorije o ruskim logorima kao ekonomskoj meri za stvaranje zalihe jeftine radne snage lako bi mogle da se opovrgnu ako se ispostavi da su tačni nedavni izveštaji o masovnim amnestijama i abolicijama u koncentracionim logorima. Jer, ako logori imaju važnu ekonomsku svrhu, režim sigurno ne bi sebi mogao da dozvoli da ih se tako brzo otrese a da to ozbiljno ne naudi čitavoj privredi.

opisuju kao logori za prinudni rad (tim imenom ih je birokratija častila), jasno vidi da prinudni rad nije njihova primarna svrha; u Rusiji su svi radnici prinudni radnici, budući da ne uživaju slobodu kretanja i da proizvoljno mogu da budu naterani da rade bilo gde u bilo kom trenutku. Neuverljivost užasâ tesno je povezana sa njihovom ekonomskom beskorisnošću. Nacisti su ovu beskorisnost doveli do otvorene antiutilitarnosti, kada su, usred rata i uprkos nestašici građevinskog materijala i vozila, podigli ogromne, skupe fabrike smrti, i milione ljudi vozikali tamo-amo.¹³⁶ U očima strogo utilitarnog sveta, upadljiva protivrečnost između ovakvih postupaka i vojne svrsishodnosti čitavom je poduhvatu davala izgled sulude irealnosti.

Ta atmosfera ludila i nestvarnosti, stvorena očiglednim odsustvom svrhe, prava je gvozdена zavesа koja sve oblike koncentracionih logora skriva od očiju sveta. Spolja posmatrano, oni i stvari koje se u njima dešavaju mogu se uporediti samo sa predstavama o zagrobnom životu, odnosno životu van zemaljskih svrhovitosti. Koncentracioni logori mogu se vrlo dobro podeliti u tri tipa, koji odgovaraju trima osnovnim zapadnjačkim predstavama o životu posle smrti: Had, Čistilište i Pakao. Hadu odgovaraju oni relativno blagi oblici uklanjanja najrazličitijih nepoželjnih elemenata – izbeglica, apatrida, asocijalnih ljudi i nezaposlenih – nekada popularni i u netotalitarnim zemljama; kao logori za raseljena lica, zapravo logori za ljude koji su postali suvišni i neugodni, oni su se zadržali i posle rata. Čistilište predstavljaju sovjetski radni logori, gde se glad i nehigijena kombinuju sa haotičnim prinudnim radom. Pakao u sasvim doslovnom smislu predstavljaju oni tipovi logora koje su nacisti doveli do savršenstva, logori u kojima je čitav život do detalja i sistematski organizovan u cilju najveće moguće patnje.

Sva tri tipa imaju nešto zajedničko: ljudske mase koje su u njima izolovane tretiraju se kao da više ne postoje, kao da ono što se njima dešava više nikoga ne zanima, kao da su već mrtve, a neki se pomahnitali zao duh zabavlja tako što ih neko vreme drži između života i smrti, pre no što ih prepusti večnom miru.

Ne toliko bodljikava žica koliko vešto stvorena nestvarnost onih koje žica ograđuje izaziva tu nepojmljivu brutalnost, posle koje istrebljenje izgleda kao sasvim normalna mera. Sve što se radilo u logorima nama je poznato iz sveta izopačenih, bolesnih fantazija. Kao i one, i ti užasni zloči-

¹³⁶ Osim što su milione ljudi odvozili u logore smrti, nacisti su još stalno pokušavali i da kolonizuju Istok, pa su tamo prevozili Nemce iz Nemačke ili sa okupiranih teritorija. Ovo je, razume se, ozbiljno ometalo vojne i privredne poduhvate. O brojnim raspravama po ovim pitanjima i o stalnom sukobu između nacističke civilne hijerarhije na istočnim okupiranim teritorijama i hijerarhije SS-a v. posebno *Trial of the Major War Criminals*, Vol. XXIX, Nuremberg 1947.

ni su se odvijali u nekakvom fantomskom svetu; jedino što je teško razumeti kako se on takoreći materijalizovao u jedan celovit svet, sa svim čulnim podacima stvarnosti, ali svet u kome ne postoje ni posledica ni odgovornost, a bez njih, opet, stvarnost za nas predstavlja tek gomilu nerazgovetnih podataka. Stvoreno je, dakle, mesto na kome se ljudi mogu mučiti i ubijati, a da ni mučitelji ni mučeni, a ponajmanje neko sa strane, ne mogu znati da li je ono što se događa išta više od okrutne igre ili apsurdnog sna.¹³⁷

Filmovi koje su Saveznici prikazivali po Nemačkoj i u drugim zemljama posle rata jasno pokazuju da ovu atmosferu ludila i nerealnosti ne može da razbije puka reportaža: za nepristrasnog posmatrača ove slike su ubedljive koliko i snimci misterionih supstanci načinjeni tokom spiri-tističkih seansi.¹³⁸ Na užase Buhenvalda i Aušvica zdrav razum reagovao je uverljivim argumentima: Kakav li su zločin ovi ljudi počinili kad im se rade takve stvari! ; ili, u Nemačkoj i u Austriji, usred gladi, prenaseljenosti i opšte mržnje: Šteta što su prestali da ubijaju Jevreje i svuda sa skeptičnim sleganjem ramena koje prati neefikasnu propagandu.

Ako propagiranje istine ne uspe da ubedi prosečnog čoveka zato što je istina isuviše monstruoza, ono je svakako opasno po ljude koji, poznajući svoju maštu, znaju šta su sami kadri da učine, i koji su stoga itekako spremni da poveruju u istinitost onoga što vide. Iznenada postaje jasno da nešto što je mašta hiljadama godina proterivala izvan domena ljudskog može da se ostvari baš ovde, na Zemlji, da se Pakao i Čistilište, pa čak i privid njihovog večnog trajanja, mogu postići najmodernijim metodama uništavanja i medicine. Ovim ljudima (a njih u svakom velikom gradu ima mnogo više nego što bismo voleli da priznamo) totalitarni pakao dokazuje da je čovekova moć veća nego što su se oni ikada usudili da pomisle, i da čovek može da ostvari svoje paklene maštarije a da se nebo ne sruši i zemlja ne otvori.

Ove analogije, prisutne u mnogim svedočenjima iz sveta umirućih,¹³⁹ kao da su više od očajničkog pokušaja da se iskaže ono što je izvan domašaja čovekovog jezika. Možda se moderne mase ni po čemu toliko ne ra-

¹³⁷ Bettelheim, *op. cit.*, primećuje da su se stražari u logorima u toj atmosferi nerealnosti ponašali slično zatvorenicima.

¹³⁸ Važno je napomenuti i da snimci iz koncentracionih logora nisu reprezentativni, zato što logore pokazuju u njihovim poslednjim danima, kada su savezničke trupe ušle u njih. Dotle je sva oprema za masovno ubijanje već bila demontirana, a uz to u samoj Nemačkoj nije ni bilo koncentracionih logora. S druge strane, ono što je najviše izazvalo bes Saveznika i što njihovim filmovima daje onu posebnu crtu užasa naimé, prizor ljudskih kostura uopšte nije tipično za nemačke koncentracione logore; sistematsko istrebljenje sprovodilo se gasom, a ne gladu. Prilike u logorima bile su posledica stanja tokom poslednjih meseci rata: Himler je bio naredio evakuaciju svih logora smrti na Istoku, pa su nemački logori bili preopterećeni, a on više nije bio u stanju da obezbedi hranu u samoj Nemačkoj.

zlikuju od masa ranijih vekova koliko po gubitku vere u Strašni sud: najgori su izgubili strah, a najbolji nadu. Još uvek nesposobne da žive bez straha i nade, ove mase privlači svaka mogućnost da čovek stvori Raj koji priželjkuju ili, pak, Pakao koga se plaše. Kao što Marksovo besklasno društvo po nekim svojim popularizovanim crtama čudno podseća na mesijansko doba, tako i stvarnost koncentracionih logora ponajviše nalikuje srednjovekovnim vizijama Pakla.

Jedina stvar koja se ne može oponašati učinila je čoveku tradicionalne predstave o Paklu podnošljivim: Strašni sud, predstava o apsolutnom merilu pravde, povezana sa mogućnošću beskonačne milosti. Jer za ljudske predstave nema zločina i nema greha koji bi mogao da se meri sa večnim mukama Pakla. Otud i nelagoda zdravog razuma, koji se pita: kakav li su zločin počinili ovi ljudi kad tako neljudski pate? Otud i apsolutna nevinost žrtava: ovo niko ne zasluži. Otud, konačno, i groteskna nasumičnost sa kojom se u usavršenoj državi terora biraju žrtve za koncentracione logore: takva kazna se sa istom pravičnošću ili nepravičnošću može izvršiti nad svakim.

U poređenju sa suludim konačnim rezultatom, društvom koncentracionih logora, procesi kojima se ljudi pripremaju za ovaj cilj, metodi kojima se pojedinci prilagođavaju na ovakve uslove jasni su i logični. Sumanutoj masovnoj proizvodnji leševa prethodi istorijski i politički razumljiva priprema živih leševa. Podsticaj takvim nevidenim prilikama i, što je još važnije, prećutno slaganje sa njima posledica su onih događaja koji su u periodu opšte političke dezintegracije iznenada stotine hiljada ljudi ostavili bez doma, bez države, stavili ih van zakona i učinili nepoželjnim, a milione učinili ekonomski suvišnim, ostavili ih bez posla i načinili od njih teret za društvo. A ovo je, opet, moglo da se dogodi zato što su ljudska prava, koja nisu bila filozofski utemeljena, već samo formulisana, koja nikada nisu bila politički garantovana, već samo proklamovana, izgubila svako važenje, bar u tom tradicionalnom obliku.

Prvi presudan korak na putu ka totalnoj dominaciji jeste da se u čoveku ubije pravna ličnost, što se može postići na dva načina. Prvi je da se određene kategorije ljudi stave van zaštite zakona, a netotalitarni svet u isto vreme primora da prizna to bezakonje, jer ovi ljudi sada postaju apatridi, isključeni su iz građanstva; drugi je da se koncentracioni logor stavi izvan normalnog kaznenog sistema, da se zatvorenici biraju mimo normalnog pravnog postupka, u kom konkretan zločin povlači predvidljivu kaznu. Tako kriminalci, koji su iz drugih razloga ključan element u društvu koncentracionih logora, tamo dospevaju uglavnom tek po odsluženju zatvorske kazne. Na svaki način totalna dominacija radi na tome da se svim katego-

¹³⁹ Da je život u koncentracionom logoru bio prosto odugovlačenje smrti posebno naglašava Rousset, *op. cit., passim*.

rijama u logoru Jevrejima, bolesnicima, predstavnicima izumirućih klasa unapred uskrati mogućnost kako za vršenje legalnih, tako i za vršenje kriminalnih radnji. Lišavanje slobode propaganda prikazuje kao preventivnu policijsku meru,¹⁴⁰ dakle, meru koja ljude lišava mogućnosti da delaju. U Rusiji se odstupanja od ovog pravila moraju pripisati katastrofalnom manjku zatvorskeg prostora i želji, do sada neostvarenoj, da se čitav kazneni sistem pretvori u sistem koncentracionih logora.¹⁴¹

Prisustvo kriminalaca u koncentracionim logorima neophodno je kako bi se opravdala tvrdnja propagande da su ove institucije osnovane samo zbog asocijalnih elemenata.¹⁴² Kriminalcima u stvari nije mesto u koncentracionim logorima, pa makar i samo zato što je pravnu ličnost teže ubiti kod čoveka koji je kriv za neko nedelo nego kod sasvim nevine osobe. Ako oni i čine stalnu kategoriju među zatvorenicima, to je ustupak totalitarne države predrasudama društva, koje na ovaj način najlakše može da se privikne na postojanje logora. Da bi, s druge strane, sistem logora mogao da funkcioniše, od suštinskog je značaja da se, dok god funkcioniše kazneni sistem zemlje, kriminalci šalju u logore tek po izdržavanju cele kazne, dakle onda kada u stvari imaju pravo na slobodu. Ni pod kojim uslovima koncentracioni logor ne sme da postane predvidljiva kazna za konkretne prestupe.

Spajanje kriminalaca sa drugim kategorijama ima i dodatnu prednost što svim novopridošlima na šokantan način stavlja na znanje da su dospeli do najnižeg nivoa društva. Uskoro se, istina, ispostavlja da imaju sve razloge da zavide najgorem lopovu i ubici, jer je i najniži nivo barem nekakav nivo. Osim toga, mešanje kategorija zatvorenika je i efikasno sredstvo kamuflaže: to se dešava kriminalcima, novajlijama se ne dešava ništa gore od onoga što se kriminalcima s pravom dešava.

Kriminalci svuda čine aristokratiju logora. (U Nemačkoj su tokom rata njihovo mesto u internom logoraškom rukovodstvu preuzeli komunisti, zato što u haotičnim prilikama koje je stvorila stara uprava nije mogao da se izvede ni minimum racionalnog rada. Koncentracioni logori su samo privremeno pretvoreni u logore za prinudni rad, što je sasvim atipična

¹⁴⁰ Maunz, *op. cit.*, p. 50, insistira na tome da kriminalce nikako ne treba slati u logore na služenje redovne kazne.

¹⁴¹ Manjak zatvorskeg prostora u Rusiji bio je tako akutan da je godine 1925-26. moglo da se izvrši samo 36% svih sudskih odluka (v. Dallin, *op. cit.*, p. 158ff).

¹⁴² Gestapo i SS su pridavali velik značaj mešanju kategorija zatvorenika u logorima. Ni u jednom logoru zatvorenici nisu pripadali samo jednoj grupi (Kogon, *op. cit.*, p. 19).

U Rusiji je takode od početka bio običaj da se mešaju politički zatvorenici i kriminalci. Tokom prvih deset godina sovjetske vlasti, levičarske grupe zatvorenika uživale su određene privilegije; tek s punim razvojem totalitarnog karaktera režima posle dvadesetih, politički zatvorenici su i zvanično tretirani kao kategorija niža od običnih kriminalaca (Dallin, *op. cit.*, p. 177ff).

pojava ograničenog trajanja.)¹⁴³ Kriminalci ulaze u logorsku upravu ne toliko zbog sličnosti sa nadzornim osobljem u Sovjetskom Savezu nadzornici očigledno nisu elita specijalno obučena za zločine, za razliku od SS-a¹⁴⁴ koliko zato što jedino kriminalci dospevaju u logore zbog nekog konkretnog dela. Oni bar znaju zašto su u koncentracionom logoru, pa stoga zadržavaju ostatke svoje pravne ličnosti. Krivica političkih zatvorenika, međutim, ne podleže jasnim merilima; njihova dela, ukoliko su uopšte i bila dela, a ne puka uverenja, nečije neodređene sumnje ili slučajna pripadnost politički inoportunoj grupi, po pravilu nisu pokrivena normalnim pravnim sistemom zemlje i nisu pravno definisana.¹⁴⁵

Mešoviti političkih zatvorenika i kriminalaca, koja je od samog početka stvarana u koncentracionim logorima i u Rusiji i u Nemačkoj, dodaje se i treći element, koji će uskoro činiti većinu svih zatvorenika u koncentracionim logorima. Ova najveća grupa sastojala se od ljudi koji nisu počinili ništa što bi u njihovoj svesti ili u svesti njihovih mučitelja imalo ikakve racionalne veze sa hapšenjem. U Nemačkoj su posle 1938. kategoriju nedužnih činili Jevreji, a u Rusiji ma koja grupa koja bi, iz razloga nevezanih sa njenim ponašanjem, pobudila nemilost vlasti. Takvi ljudi, nevini u svakom pogledu, najpogodniji su za eksperimente obespravljavanja i uništavanja pravne ličnosti, pa su stoga i kvalitativno i kvantitativno najvažnija kategorija logorske populacije. Ovaj princip je do krajnjih konsekvenci ostvaren u gasnim komorama koje, već i zbog ogromnog kapaciteta, sigurno nisu bile projektovane za pojedinačne slučajeve, već za ljude uopšte. Sledeći dijalog sažima situaciju u kojoj se nalazi pojedinac: U koje svrhe, molim lepo, postoje gasne komore? A u koje svrhe ste Vi rođeni? ¹⁴⁶ Upravu ova grupa sasvim nevinih ljudi najgore prolazi u logorima. Kriminalci i politički zatvorenici asimiluju se u ovu kategoriju; tako lišeni razlike koja potiče iz njihove vinosti, oni su u potpunosti izloženi principu nasumičnosti. Konačni cilj, delimično postignut u Sovjetskom Savezu i jasno naznačen u poslednjim fazama nacističkog terora, jeste da se čitava logorska populacija svede na ovu kategoriju nevinih.

¹⁴³ Ruseova knjiga precenjuje uticaj nemačkih komunista, koji su tokom rata preovladivali u internoj logoraškoj upravi Buhenvalda.

¹⁴⁴ v. na primer svedočenje gospođe Buber-Nojman, bivše žene nemačkog komunista Hajnca Nojmana, koja je preživela i sovjetske i nemačke koncentracione logore: Rusi nikada nisu... imali tako sadističke crte kao nacisti.... Naši ruski stražari bili su pristojni ljudi, a ne sadisti, ali su ipak savesno ispunjavali zahteve nehumanog sistema (*Under Two Dictators*).

¹⁴⁵ Bruno Bettelheim, Behavior in Extreme Situations, u: *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol. XXXVIII, Nr. 4, 1943, opisuje samosvest kriminalaca i političkih zatvorenika u poređenju sa nevinim ljudima. Ovi su, naime, bili najmanje sposobni da podnesu početni šok, prvi su se raspadali. Bettelheim to objašnjava njihovim poreklom iz srednjih slojeva.

¹⁴⁶ Rousset, *op. cit.*, p. 71.

Ima i drugih kategorija u koje se zatvorenici svrstavaju odmah po dolasku u logor; one se ne stvaraju po principu potpune nasumičnosti i, mada u suštini beznačajne, korisne su sa stanovišta organizacije. U nemačkim logorima bilo je kriminalaca, političkih zatvorenika, asocijalnih elemenata, verskih prestupnika i Jevreja, i svi su imali različite oznake. Kada su Francuzi, posle Španskog građanskog rata, osnovali koncentracione logore, odmah su uveli tipično totalitarno stapanje političkih zatvorenika sa kriminalcima i nevinima (u ovom slučaju, to su bili apatridi), i uprkos neiskustvu pokazali su se neobično maštoviti u stvaranju besmislenih kategorija zatvorenika.¹⁴⁷ S početka zamišljena da spreči nastanak svake solidarnosti među zatvorenicima, ova tehnika pokazala se kao posebno dragocena zato što niko nije mogao da zna da li je njegova kategorija bolja ili gora od neke druge. U Nemačkoj je to promenljivo, ali iznutra pedantno organizovano zdanje imalo privid čvrstine zato što su Jevreji u svakom slučaju bili najniža kategorija. Užasno je i groteskno što su se zatvorenici sami identifikovali sa tim kategorijama, kao da one predstavljaju poslednji autentični ostatak njihove pravne ličnosti. Čak i ako zanemarimo sve druge okolnosti, nije čudo što je komunista iz 1933. iz logora izlazio kao veći komunista nego što je u njega ušao, Jevrejin kao još veći Jevrejin, žena pripadnika Legije stranaca još više uverena u važnost Legije stranaca; čini se da ove kategorije jemče barem nekakav jasan status, da oličavaju neki najelementarniji, te stoga i fundamentalan pravni identitet.

Dok je klasifikovanje zatvorenika po kategorijama čisto taktička, organizaciona mera, nasumična selekcija žrtava je suštinski princip ove institucije. Da su koncentracioni logori zavisili od postojanja političkih protivnika, teško da bi preživeli prve godine totalitarnih režima. Dovoljno je pogledati broj zatvorenika u Buhenvald u posle 1936. da bi se shvatilo koliko je za dalje postojanje logora bio neophodan element nevinih. Logori bi izumrli da je Gestapo pri hapšenju u obzir uzimao samo pripadnike opozicije.¹⁴⁸ Pred kraj 1937. Buhenvald je, sa manje od 1000 zatvorenika, bio na ivici gašenja, sve dok novembarski pogromi nisu doveli više od 20.000 novih logoraša.¹⁴⁹ U Nemačkoj se ova kategorija nevinih posle 1938. sastojala pretežno od Jevreja, a u Rusiji od bilo koje grupe koja bi iz nekog razloga, bez ikakve veze sa onim što čini, pala u nemilost.¹⁵⁰ No, dok u Nemačkoj pravi totalitarni tip koncentracionog logora sa ogromnom

¹⁴⁷ Za uslove u francuskim koncentracionim logorima v. Arthur Koestler, *Scum of the Earth*, 1941.

¹⁴⁸ Kogon, *op. cit.*, p. 6.

¹⁴⁹ v. *Nazi Conspiracy*, IV, 800ff.

¹⁵⁰ Beck/Godin, *op. cit.*, naglašavaju da su protivnici režima činili relativno mali deo [ruske] zatvorske populacije (p. 87), a da kod ostalih nije bilo nikakve veze između hapšenja i prestupa (p. 95).

većinom sasvim nevinih zatvorenika imamo tek od 1938, u Rusiji se on javlja već ranih tridesetih godina, budući da se do 1930. većina logorske populacije još uvek sastojala od kriminalaca, kontrarevolucionara i političkih (u tom trenutku pripadnika frakcija). Od tada je kroz logore prošlo toliko nevinih ljudi da ih je teško i klasifikovati: bili su to ljudi koji su imali nekog kontakta sa inostranstvom, Rusi poljskog porekla (posebno u godinama između 1936. i 1938), seljaci čija su sela likvidirana iz kog ekonomskog razloga, deportovani pripadnici nacionalnih manjina, demobilisani vojnici Crvene armije iz jedinica koje su se predugo zadržale u inostranstvu kao okupacione snage, kao bivši ratni zarobljenici u Nemačkoj itd. Međutim, postojanje političke opozicije puki je izgovor za sistem koncentracionih logora a svrha tog sistema nije ispunjena čak ni kada se ljudi, pod najstrašnijim terorom, manje-više dobrovoljno koordinišu, odnosno kada se odreknu svojih političkih prava. Cilj svakog proizvoljnog sistema je da uništi građanska prava čitavog stanovništva, koje na kraju stoji van zakona u sopstvenoj zemlji kao i apatridi i beskućnici. Čovekovo obespravljenje, ubijanje pravne ličnosti u njemu, preduslov je da bi se njime u potpunosti dominiralo. A ni ono ne pogada samo kriminalce, političke protivnike, Jevreje, homoseksualce, na kojima su izvođeni prvi eksperimenti, nego svakog stanovnika totalitarne države. Slobodni pristanak za totalnu dominaciju predstavlja smetnju koliko i slobodna opozicija.¹⁵¹ Nasumično hapšenje, koje se vrši među nevinima, poništava vrednost slobodnog pristanka, baš kao što i mučenje za razliku od smrti ukida mogućnost suprotstavljanja.

Kad bi se ovo proganjanje, čak i najtiranjskije, ograničilo na određene stavove verske ili političke prirode, na određene moduse intelektualnog ili erotskog ophođenja, na određene tek izmišljene zločine, logori bi postali izlišni, zato što, dugoročno posmatrano, nijedan stav i nijedno uverenje nije doraslo pretnji tolikog užasa; a pre svega, ukazala bi se potreba za novim pravosudnim sistemom, koji bi, čak i uz najmanju dozu stabilnosti, morao da stvori novu pravnu ličnost u čoveku a ona bi izmicala totalitarnoj dominaciji. Takozvana dobrobit naroda (*Volksgnutzen*) nacista, uvek drugačija (jer ono što je danas od koristi sutra već može da škodi), ili česte promene partijske linije, koje, budući retroaktivne, gotovo svakodnevno

¹⁵¹ Kada raspravlja o činjenici da se većina zatvorenika pomirila sa merilima Gestapoa, Bruno Bettelheim (On Dachau and Buchenwald) naglašava da ovo nije bio rezultat propagande... Gestapo je nastojao da ih u svakom slučaju spreči da izražavaju osećanja (pp. 834-35).

Himler je eksplicitno zabranio propagandu bilo koje vrste u logorima. Vaspitanje se sastoji od discipline, a nikada od podučavanja na ideološkoj osnovi (On Organization and Obligation of the SS and the Police, u: *National-politischer Lehrgang der Wehrmacht*, 1937; citirano prema: *Nazi Conspiracy*, IV, 616ff).

od novih grupa ljudi prave kandidate za koncentracione logore, jedina su garancija za njihovo kontinuirano postojanje, pa tako i za kontinuirano totalno obespravljenje čoveka.

Sledeći važan korak u pripremanju živih leševa je ubistvo moralne ličnosti u čoveku. Po prvi put u istoriji mučeništvo je postalo nemoguće:

Koliko ljudi ovde još veruje da protest ima makar i istorijski značaj? Ovaj skepticizam pravo je remek delo SS-a. Njegov veliki uspeh. Uništili su svaku ljudsku solidarnost. Ovde je noć pala na budućnost. Tamo gde nema svedoka, ne može biti ni svedočenja. Protestovati kada smrt više ne može da se odgodi jeste pokušaj da se smrti prida neko značenje, da se dela i za vreme posle smrti. Da bi se u tome uspelo, taj poduhvat mora imati društveno značenje. Ovde na stotine hiljada nas živi u apsolutnoj usamljenosti. Zato smo mi pobeđeni, bez obzira na sve.¹⁵²

Logori i ubijanje političkih protivnika su deo organizovanog zaborava koji ne obuhvata samo sredstva za artikulisanje javnog mnjenja, izgovorenu i pisanu reč, već se širi i na porodice i prijatelje žrtve. Bol i sećanje su zabranjeni. U Sovjetskom Savezu žena će zatražiti razvod čim joj uhapsu muža, ne bi li spasla živote svoje dece; ako joj se muž slučajno i vrati, srdito će ga izbaciti iz kuće.¹⁵³ Zapadni svet je do sada čak i u najmračnijim vremenima ubijenom neprijatelju barem ostavljao pravo da ga se sećaju, priznajući tako da smo svi mi ljudi (i *samo* ljudi). Samo zato što je čak i Ahil pošao na Hektorovu sahranu, samo zato što su i najdespotičke vlasti poštovali ubijenog protivnika, samo zato što su Rimljani dozvoljavali hrišćanima da pišu svoje martirologije, samo zato što je Crkva svoje jeretike održavala u sećanju ljudi, sve ovo nije izgubljeno i nije se ni moglo izgubiti. Koncentracioni logori su, učinivši i smrt anonimnom (nemoguće je saznati da li je zatvorenik živ ili mrtav), smrti oduzeli njen smisao kraja ispunjenog života. U izvesnom smislu, oni su pojedincu oduzeli njegovu smrt, pokazavši time da njemu ništa ne pripada i da on nikome ne pripada. Njegova smrt prosto je zapečatila činjenicu da on zapravo nikada nije ni postojao.

Ovakav napad na moralnu ličnost još uvek je mogao da se odbije čovekovom savešću, koja mu kazuje da je bolje da umre kao žrtva nego da živi kao birokrata ubijanja. Totalitarni teror izvojevao je svoju najstrašniju pobedu kada je uspeo da moralnoj ličnosti odseče mogućnost takvog individualističkog bekstva i da odluke savesti učini apsolutno spornima i nepouzdanima. Kada je čovek suočen sa alternativom da izda, a tako i ubije svoje prijatelje, ili da svoju ženu i decu, za koje je odgovoran u svakom smislu, pošalje u smrt, kada čak i samoubistvo znači automatsko ubijanje

¹⁵² Rousset, *op. cit.*, p. 464.

¹⁵³ v. izveštaj Sergeja Malahova u: Dallin, *op. cit.*, p. 20ff.

sopstvene porodice – kako da odluči? To više nije pitanje izbora između dobra i zla, već između ubistva i ubistva. Ko bi mogao da razreši moralnu dilemu Grkinje kojoj nacisti dozvole da odabere koje će od njeno troje dece da ubiju?¹⁵⁴

Kad se stvore uslovi u kojima savest više ničemu ne služi i u kojima je potpuno nemoguće učiniti dobro delo, svesno organizovano saučesništvo svih ljudi u zločinima totalitarnih režima počinje da obuhvata i žrtve, i time zaista postaje totalno. SS-ovci su u svoje zločine uključili zatvorenike koncentracionih logora – kriminalce, političke zatvorenike, Jevreje – tako što su na njih preneli odgovornost za veliki deo uprave i stavili ih pred nerazrešivu dilemu da li da u smrt pošalju prijatelje ili da pomognu da se ubiju drugi ljudi, koje pukim slučajem ne poznaju; tako oni u oba slučaja postaju ubice.¹⁵⁵ Suština nije prosto u tome da se mržnja skreće sa onih koji su krivi (kapoi su bili omraženiji od SS-ovaca), nego da se linija koja deli progonioca i progonjenog, ubicu i njegovu žrtvu, stalno zama-gljuje.¹⁵⁶

Kad se moralna ličnost ubije, jedino što ljude još sprečava da postanu ži-vi leševi jeste različitost, čovekov identitet. Istrajnim stoicizmom se takva individualnost može sačuvati u sterilnom obliku, i sigurno je mnogo ljudi pod totalitarnom vlašću pobeglo i svakog dana beži u ovu apsolutnu izola-ciju ličnosti bez prava ili savesti. Nema sumnje da je ovaj deo čoveka, baš zato što tako suštinski zavisi od prirode i od sila koje se ne mogu kontro-lisati voljom, najteže uništiti (a i kada se uništi, najlakše ga je povratiti).¹⁵⁷

Metodi ophođenja sa ovom jedinstvenom odlikom čovekove ličnosti brojne su, te nećemo ni pokušavati da ih navedemo. One počinju sa neopi-sivim uslovima prilikom transporta u logor, kada se stotine ljudi sasvim nagih, prilepljenih jedni uz druge, zbije u jedan stočni vagon, i danima voza s jednog kraja zemlje na drugi; nastavljaju se po dolasku u logor do-bro organizovanim šokom prvih nekoliko sati, brijanjem glave, grotesk-nom logorskom odećom; a završavaju se potpuno nezamislivim mučenji-ma, proračunatim tako da nikoga ne ubiju, ili bar ne brzo. U svakom sluča-ju, cilj svih ovih metoda jeste da manipulišu čovekovim telom – sa njego-vim bezgraničnim mogućnostima da podnosi patnju – tako da konačno

¹⁵⁴ v. Albert Camus u: *Twice a Year*, 1947.

¹⁵⁵ Ruseova knjiga, *op. cit.*, uglavnom se sastoji od diskusija među zatvorenicima upravo po ovom pitanju.

¹⁵⁶ Bettelheim, *op. cit.*, opisuje kako su vremenom i stražari i zatvorenici postajali – kondi-cionirani – za život u logorima i kako su se plašili povratka u spoljni svet.

Zato je Ruse u pravu kada tvrdi da su – i žrtva i dželat u podjednako meri bedni; lekcija kojoj uče logori jeste bratstvo niskosti (p. 588).

¹⁵⁷ Bettelheim, *op. cit.*, opisuje kako se čini da je – glavna briga novih zatvorenika bila da ostanu celi kao ličnosti –, dok su stariji zatvorenici gledali – kako da žive što je bolje moguće unutar logora –.

ono uništava ličnost onako nemilosrdno kako to čine određena mentalna oboljenja organskog porekla.

I upravo ovde krajnja sumanutost čitavog poduhvata postaje najjasnija. Mučenje je, istina, osnovna odlika čitavog policijskog i sudskog aparata totalitarne vlasti; ono se koristi svaki dan kako bi se ljudi naterali da progovore. Ta vrsta mučenja, budući da teži racionalnom, konkretnom cilju, ima određena ograničenja: zatvorenik ili progovori u određenom roku, ili umre. U prvim nacističkim koncentracionim logorima i u podrumima Gestapoa ovom racionalnom mučenju dodat je još jedan iracionalan, sadistički tip mučenja, koji je uglavnom sprovodio SA. On nije imao nikakav konkretan cilj i nije bio sistematičan, već je zavisio od inicijative uglavnom anomalnih elemenata. Smrtnost je bila tako visoka da je svega nekoliko zatvorenika koncentracionih logora iz 1933. preživelo ove prve godine. Ovaj tip mučenja izgleda nije bio u toj meri proračunata politička institucija koliko ustupak režima sopstvenim kriminalnim i anomalnim elementima, kojima su se tako plaćale usluge. Iza slepog zverstva pripadnika SA-a često je bila duboka mržnja i zavist prema onima koji su bili socijalno, intelektualno ili fizički superiorni, a koji su sada, kao u najluđim snovima, bili u njihovim rukama. Taj resantiman, koji u logorima nikada nije sasvim izumro, čini nam se kao poslednji tračak nekog ljudski razumljivog osećaja.¹⁵⁸

Međutim, pravi užas počeo je kada je SS preuzeo upravu logorâ. Staro spontano zverstvo sada je ustupilo mesto apsolutno hladnom i sistematskom uništavanju tela, sa ciljem da se uništi dostojanstvo; smrt se izbegavala ili u nedogled odlagala. Logori više nisu bili zabavni parkovi za zveri u ljudskom obličju, odnosno za ljude kojima je mesto u duševnim bolnicama i zatvorima. Dogodilo se nešto sasvim suprotno: logori su se pretvorili u poligone na kojima su se savim normalni ljudi obučavali da postanu punopravni pripadnici SS-a.¹⁵⁹

¹⁵⁸ Rousset, *op. cit.*, p. 390, piše o SS-ovcu koji je ovako kinjio jednog profesora: Vi ste bili profesor. E pa, sada više niste profesor. Više niste velika zverka. Sada ste obična ništarija. Sad sam ja neko!

¹⁵⁹ Kogon, *op. cit.*, p. 6, govori o ideji da se logori zadrže kao SS-ovi centri za obuku i eksperimentisanje. On takode dobro objašnjava razliku između ranijih logora, kojima je upravljao SA, i onih kasnijih pod SS-om. Ni jedan od prvobitnih logora nije imao više od hiljadu zatvorenika.... Život u njima ne može se opisati. Nekolicina starih zatvorenika koji su preživeli ove godine slažu se da nije bilo tog oblika sadizma koju pripadnici SA-a nisu okušali. No, sve su to bili činovi individualnog zverstva, još uvek nije postojao sasvim organizovan, hladan sistem koji bi obuhvatao velik broj ljudi. To je postigao tek SS (p. 7).

Taj novi automatizovani sistem maksimalno je umrtvio osećanje odgovornosti. Kada, na primer, stigne naredba da se ubije nekoliko stotina ruskih zatvorenika, to se obavljalo pucaњem kroz rupu kroz koju se zatvorenici nisu ni videli (v. Ernest Feder, *Essai sur la Psychologie de la Terreure*, u: *Synthèses*, Brussels 1946). S druge strane, izopačenost je veštački

Ubijanje čovekove individualnosti, nečeg neponovljivog što u podjednako meri stvaraju priroda, volja i sudbina, nečeg što je postalo tako razumljiva premisa u svim ljudskim odnosima da čak i jednojajčani blizanci stvaraju određenu nelagodu, izaziva osećanje užasa koje daleko nadjačava bes pravno-političke ličnosti i očajanje moralne. Taj užas daje povoda nihilističkim uopštavanjima koja vrlo uverljivo tvrde da su svi ljudi zveri.¹⁶⁰ Iskustva iz koncentracionih logora zapravo dokazuju da se ljudi mogu pretvoriti u zveri i da je čovekova priroda ipak ljudska samo u meri u kojoj čoveku otvara mogućnost da postane nešto krajnje neprirodno, da postane čovek.

Po ubijanju moralne ličnosti i brisanju pravne, uništenje individualnosti je gotovo uvek uspešno. Moguće bi bilo pronaći neke zakone masovne psihologije koji bi objasnili zašto su milioni ljudi bez otpora dozvoljavali da ih sprovedu u gasne komore (iako ovi zakoni ne bi objasnili ništa osim pomenutog uništenja individualnosti). Mnogo je značajnije što su čak i ljudi koji su kao pojedinci bili osuđeni na smrt veoma retko pokušavali da sa sobom povedu jednog od dželata, što je bilo malo ozbiljnijih pobuna, i što je čak i u trenucima oslobođenja bilo jako malo spontanijih masakara nad SS-ovcima. Jer, uništiti individualnost znači uništiti spontanost, čovekovu moć da započne nešto novo na osnovu sopstvenih moći, nešto što se ne može objasniti kao reakcija na okolinu i događaje.¹⁶¹ Ostaju grozne

stvarana i kod inače normalnih ljudi. Ruse prenosi reči jednog stražara SS-ovca: Uglavnom tučem sve dok ne ejakuliram. U Vroclavu imam ženu i troje dece. Ranije sam bio savršeno normalan. Eto šta su od mene uradili. Sada kada imam slobodno, kući ne mogu. Ne mogu ženi da pogledam u oči (p. 273). Dokumenti iz Hitlerovog doba sadrže brojna svedočenja o prosečnosti ljudi kojima je bio poveren Hitlerov program istrebljenja. Dobra zbirka dokumenata nalazi se kod Léona Poliakov, *The Weapons of Antisemitism*, objavio UNESCO u: *The Third Reich*, London 1955. Većina ljudi u jedinicama korišćenim u ove svrhe nisu bili dobrovoljci, već su za specijalne zadatke prekomandovani iz obične policije. No, čak je i obučeni SS-ovcima ovakav zadatak padao teže od borbe u prvim redovima. Svedočeći o nekom masovnom streljanju koje je izvršio SS, jedan očevidac sastavlja hvalospjev ovoj jedinici koja je bila tako puna idealizma da je bila kadra da podnese čitavo streljanje bez kapi alkohola.

Želju da se eliminišu svi lični motivi i strasti tokom istrebljenja i da se tako brutalnost svede na najmanju meru pokazuje i činjenica da je grupa lekara i inženjera kojoj je povereno da se staraju o gasnim instalacijama stalno radila na njihovom unapređenju, čime nije trebalo samo da se poveća produktivnost fabrika leševa, nego i da se ubrza i olakša agonija žrtava.

¹⁶⁰ Ovo je posebno upadljivo u Ruseovom delu. Društveni uslovi života u logorima pretvorili su veliku masu zatvorenika, kako Nemaca tako i deportovanih ljudi, bez obzira na njihov raniji položaj i obrazovanje, u degenerisanu rulju kojom u potpunosti vladaju primitivni životinjski refleksi (p. 183).

¹⁶¹ U tom kontekstu treba spomenuti i zapanjujuću retkost samoubistava u logorima. Ona su bila mnogo češća pre hapšenja i deportovanja nego u logorima, što se, naravno, delom može objasniti i time što je učinjeno sve da se samoubistva, koja su, uostalom, spontan čin, spreče. Iz statističkih podataka za Buhensvald (*Nazi Conspiracy*, IV, 800ff) proizilazi da se

marionete ljudskog lika koje se sve ponašaju kao onaj pas iz Pavlovljevog eksperimenta, dakle sasvim predvidljivo, čak i kad idu u smrt, i koje i ne rade ništa drugo osim što reaguju. To i jeste prava pobjeda sistema: Pobjeda SS-a sastoji se u tome što izmučena žrtva dozvoljava da je vode na gubilište bez otpora, što poriče sebe do tačke na kojoj ukida svoj identitet. Ali to nije samo sebi cilj. SS-ovci ne žele njen poraz tek tako, iz čistog sadizma. Oni znaju da sistem koji uspe da uništi žrtvu pre no što se ona popne na vešala... može da drži čitav narod u ropstvu. Da ga u potpunosti potlači. Nema ničeg strašnijeg od ovih povorki ljudi koji kao lutke idu u smrt. Čovek koji to vidi, kazaće sebi: Da bi ih ovako uništili, kakvu li samo moć njihovi gospodari imaju, i skrenuće pogled, pun gorčine, ali poražen.¹⁶²

Ako totalitarne aspiracije ozbiljno shvatimo i ne dozvolimo sebi da ih, zavedeni zdravim razumom, proglasimo za utopijske i neostvarive, ispostavlja se da je društvo umirućih, stvoreno u logorima, jedini oblik društva u kom je moguća potpuna vlast nad ljudima. Oni koji teže totalnoj dominaciji moraju da unište svu spontanost, koju će već i samo postojanje individualnosti uvek generisati, i da tragaju za njom i u najprivatnijoj sferi, ma kako nepolitična i bezazlena ona izgledala. Pavlovljev pas, čovek sveden na najelementarnije reakcije, skup reakcija koji se u svakom trenutku može likvidirati i zameniti nekim drugim koji će se ponašati na isti način, prototip je građanina totalitarne države; a takav građanin se van logora može tek donekle stvoriti.

Beskorisnost logora, njihova cinički priznavana anti-utilitarnost, puki je privid: za održanje režima oni su značajniji od ma koje druge institucije. Bez koncentracionih logora, bez onog neodređenog straha koji izazivaju i sasvim određene obuke u totalitarnom dominiranju koju pružaju (a njegove se radikalne mogućnosti nigde drugde ne daju u toj meri testirati), totalitarna država nikada ne bi mogla da fanatizuje svoje jezgro niti da drži čitav narod u potpunoj apatiji. Vladari i potlačeni bi isuviše brzo utonuli u staru buržoasku rutinu; posle početnih izgreda oni bi se pokorili svakodnevi sa njenim ljudskim zakonitostima – ukratko, razvili bi se u pravcu koji su predviđali svi posmatrači zadojeni zdravim razumom. Tragična zabluda svih ovih predviđanja, datih sa pozicija jednog još uvek bezbednog sveta, posledica je pretpostavke da postoji nešto kao za sva vremena ustanovljena ljudska priroda, koja je poistovećena sa istorijom, i tako je ideja totalne dominacije proglašena ne samo neljudskom, nego i

jedva više od 0,5% smrtnih slučajeva može povezati sa samoubistvom, da je jedne godine bilo svega dva samoubistva, mada je te iste godine konačan broj mrtvih iznosio 3.516. Isto potvrđuju i izveštaji iz ruskih logora (upor. npr. Starlinger, *op. cit.*, p. 57).

¹⁶² Rousset, *op. cit.*, p. 525.

nerealnom. A mi smo u međuvremenu shvatili da je čovekova snaga tako velika da on zaista može da bude ono što želi da bude.

U prirodi je totalitarnih režima da zahtevaju neograničenu moć. Takva je moć ostvariva samo ako doslovce svim ljudima, bez ijednog izuzetka, može pouzdano da se vlada na svakom polju njihovog života. U domenu spoljne politike treba stalno osvajati nove neutralne teritorije, dok na domaćem terenu uvek nove grupe ljudi treba trpiti u sve veće koncentracione logore ili, ako to okolnosti zahtevaju, likvidirati kako bi se stvorio prostor za sledeće. Pitanje opozicije nevažno je i u spoljnoj i u unutrašnjoj politici. Sa stanovišta totalitarne dominacije, svaka neutralnost, pa čak i svako spontano prijateljstvo, opasno je koliko i otvoreno neprijateljstvo, zato što je spontanost kao takva, sa svojom nepredvidljivošću, najveća prepreka totalnom dominiranju nad čovekom. Komunisti iz nekomunističkih zemalja koji su pobešli u Moskvu ili su bili pozvani tamo, morali su na sopstvenoj koži da osećaju da oni za Sovjetski Savez predstavljaju smetnju. Ubeđeni komunisti, u onom smislu koji je danas i jedini realan, režimu u Rusiji su smešni i nepoželjni koliko je to i nacistima, na primer, bio svaki ubeđeni nacista iz Remove frakcije.

U totalitarnim uslovima ubedenje i mišljenje ma koje vrste je smešno i opasno, jer se totalitarni režimi veoma ponose time što im ono uopšte nije ni potrebno, kao, uostalom ni ma šta ljudsko. Ljudi, u meri u kojoj su nešto više od životinjske reakcije i obavljanja funkcija, suvišni su za totalitarne režime. Totalitarizam ne teži despotskom vladanju ljudima, već sistemu u kom su ljudi suvišni. Totalna moć može se postići i očuvati isključivo u svetu uslovnih refleksa, u svetu marioneta bez traga spontanosti. Upravo zato što su čovekove snage tako velike, njime se može u potpunosti vladati tek kada on postane primerak životinjske vrste zvane čovek.

Zato je karakter opasan, i zato su i najnepravednije pravne norme uvek na smetnji; individualnost, zapravo sve što ljude međusobno razlikuje, ne može se tolerisati. Dok god svi ljudi ne postanu u istoj meri suvišni a to se postiže samo u koncentracionim logorima ne može se ni dostići ideal totalitarizma. Totalitarne države stalno teže stanju u kome je čovek suvišan (mada ga nikad ne ostvaruju u potpunosti): nasumičnim izborom grupa za koncentracione logore, stalnim čistkama unutar vladajućeg aparata, masovnim likvidacijama. Zdrav razum se očajnički buni protiv pokornosti masa, i zbog toga smatra da je ovaj gigantski aparat terora suvišan. Da su u stanju da govore istinu, totalitarni vladari bi uzvratili: vama se aparat čini suvišnim samo zato što on služi tome da ljude učini suvišnima.

Totalitarni pokušaj da se ljudi učine suvišnima u potpunosti odgovara osećanju modernih masa da su one same izlišne na ovoj prenaseljenoj Zemlji. U svetu umirućih, u kom se ljudima objašnjava da su suvišni tako

što se kazna izriče bez ikakve veze sa zločinom, u kom postoji eksploatacija bez profita i u kom se radi bez konačnog proizvoda, besmisao se rađa sa svakim novim danom. Pa ipak, u okvirima totalitarne ideologije, ništa nije razumljivije i logičnije: ako su zatvorenici gamad, logično je da ih treba istrebiti otrovnim gasom; ako su degenerici, ne treba im dozvoliti da zagađuju narod; ako imaju robovske duše (Himler), ne treba tračiti vreme na njihovo prevaspitavanje. Sa stanovišta ideologije, nevolja sa logorima skoro da je u tome što su oni pa isuviše razumni, što je primena ideologije skoro isuviše konzistentna.

Dok totalitarni režimi tako odlučno i cinično odstranjuju iz sveta jedino što prema utilitarističkim očekivanjima zdravog razuma ima smisla, oni svetu istovremeno nameću i neku vrstu super-smisla na koji su ideologije u stvari uvek i ciljale kad su tvrdile da su pronašle ključ za istoriju ili rešenje zagonetki svemira. Mimo svog besmisla totalitarnog društva, ustoličuje se besmisleni super-smisao njegovog ideološkog praznoverja. Ideologije su bezazlena, nekritička i proizvoljna uverenja samo dok neko u njih ne poveruje ozbiljno. Čim se njihov zahtev za apsolutnim važenjem uzme ozbiljno, one postaju jezgra sistema u kom, kao i u sistemima svih paranoika, sve logično, pa čak i neminovno proizilazi iz prethodnog, kada se samo prihvati prva premisa. Ludilo takvih sistema nije toliko u njihovoj premisi, koliko u doslednosti sa kojom se oni konstruišu. Čudna logičnost svih izama, njihova prostodušna vera u spasonosnu moć tvrdoglave odanosti bez obzira na specifične, promenljive faktore, takođe sadrži klice totalitarnog prezira prema stvarnosti i činjenicama.

Zdrav razum, navikao na utilitarno mišljenje, nemoćan je spram ovog ideološkog super-smisla, jer totalitarni režimi zapravo uspostavljaju celovit svet ne-smisla. Ideološki prezir prema činjenicama barem je počivao na gardoj pretpostavci o čovekovo nadmoći nad svetom; konačno, upravo prezir prema stvarnosti i može da potakne na menjanje sveta, na prilagodavanje sveta čoveku. Ono što totalitarnom preziru prema realnosti oduzima crtu ponosa (i čini ga time radikalno različitim od revolucionarnih teorija i stavova) jeste onaj super-smisao koji prezir prema stvarnosti čini uverljivim, logičnim i konzistentnim. Boljševička tvrdnja da je sadašnji ruski sistem bolji od svih ostalih postaje istinski totalitarno sredstvo kada totalitarni vladar iz nje izvuče logički besprekoran zaključak da bez ovog sistema ljudi nikada ne bi izgradili tako divne stvari kakve su, evo, recimo, podzemna železnica; a iz ovoga, opet, on izvlači logičan zaključak da je sumnjiv svako ko zna da i u Parizu postoji podzemna železnica, zato što taj može da navede ljude da posumnjaju da su takve divote zaista moguće jedino u boljševizmu. Sve ovo vodi konačnom zaključku da čovek, kako bi ostao veran boljševik, mora da uništi pariski metro. Najvažnija je doslednost.

Sa ovim novim strukturama, sagrađenim snagom super-smisla i sa logikom kao motorom, zaista se nalazimo na kraju buržoaske ere i njene trke za profitom i moći, kao što se nalazimo i na kraju ere imperijalizma i ekspanzije. Agresivnost totalitarizma ne potiče iz volje za moć; sve i ako se grozničavo trudi da se proširi, totalitarizam ne čini to radi puke ekspanzije ili profita, već iz čisto ideoloških razloga: da bi svet učinio konzistentnim, da bi dokazao da je onaj super-smisao ispravan.

Prvenstveno radi super-smisla, radi potpune doslednosti, totalitarizam mora da uništi svaki trag onoga što uglavnom zovemo ljudskim dostojanstvom. Jer poštovanje ljudskog dostojanstva pretpostavlja priznavanje drugih ljudi ili drugih nacija kao subjekata, kao graditelja svetova, ili kao drugova na izgradnji zajedničkog sveta. Nijedna ideologija koja teži objašnjavanju svih događaja iz prošlosti i predviđanju toka budućih događaja ne može da podnese nepredvidljivost koja potiče iz čovekove kreativnosti, iz njegove sposobnosti da stvori nešto novo što niko nije mogao da predvidi.

Zato totalitarne ideologije ne streme transformisanju spoljnog sveta ili revolucioniranju društva, već preobražavanju čovekove prirode. Koncentracioni logori su laboratorije u kojima se isprobavaju promene u ljudskoj prirodi, pa stoga njihova sramnost i nije samo problem zatvorenika i onih koji njima upravljaju prema strogo naučnim merilima: ona je problem svih ljudi. Nije sporna patnja, nije je na zemlji uvek bilo na pretek, niti je sporan broj žrtava. Na kocki je sama ljudska priroda, i mada se čini da ovi eksperimenti ne uspeavaju da promene čoveka, nego samo da ga unište, stvarajući društvo u kom se stalno ostvaruje nihilistička banalnost *homo homini lupus*, trebalo bi imati na umu da su oni sprovedeni u ograničenim razmerama, a da konačne rezultate mogu da pokažu tek u uslovima vladavine nad čitavim svetom.

Do sada je totalitarno uverenje da je sve moguće dokazalo, čini se, jedino da se sve može uništiti. Pa ipak, težeći da dokažu da je sve moguće, totalitarni režimi su i nehotice otkrili da ima zločina koje ljudi ne mogu ni dovoljno da kazne ni da zaborave. Kada je nemoguće postalo moguće, ono je postalo i nekažnjivo, neoprostivo apsolutno zlo koje se ne da razumeti niti objasniti motivima ličnog interesa, pohlepe, zavisti, gladi za moć i kukavičluka: zlo, dakle, koje nijedan bes ne može da osveti, koje ljubav ne može da nadjača, koje prijateljstvo ne može da zaboravi. Kao što žrtve u fabrikama smrti ili u pećinama zaborava u očima dželata više nisu bile ljudi, tako se i ova najnovija vrsta zločina nalazi s onu stranu čak i čovekove solidarnosti u grehu.

Sasvim je u skladu sa čitavom našom filozofskom tradicijom to što ne možemo da pojмимо radikalno zlo; ovo važi i za hrišćansku teologiju,

koja je čak i Đavolu dala nebesko poreklo, i za Kanta, jedinog filozofa koji je, skovavši izraz radikalno zlo, morao makar da pretpostavi njegovo postajanje, mada ga je odmah racionalizovao u predstavi o izopačenoj zloj volji, koja bi se dala objasniti razumljivim motivima. Tako mi, dakle, nemamo nikakvu potporu kada pokušavamo da razumemo fenomen koji nas suočava sa nadmoćnom stvarnošću i koji ruši sva nama poznata merila. Samo se jedna stvar čini jasnom: možemo reći da se radikalno zlo pojavilo zajedno sa sistemom u kom su svi ljudi postali podjednako suvišni. Manipulatori ovog sistema veruju u sopstvenu suvišnost koliko i u suvišnost svih drugih, a totalitarni dželiti su tim opasniji što ne haju za to da li su i sami živi ili mrtvi, da li su ikada živeli ili možda nikad nisu ni rođeni. Fabrike leševa i pećine zaborava opasne su zato što se danas, sa sve većom prenaseljenošću i sa sve većim brojem beskućnika, mase ljudi stalno smatraju suvišnima, bar sa strogo utilitarnog stanovišta. Političke, društvene i ekonomske tendencije širom sveta su u dosluhu sa totalitarnim institucijama koje služe tome da ljude učine suvišnima. Utilitarni zdrav razum masa, koje su u većini zemalja isuviše očajne da bi se i dalje mnogo plašile smrti, dobro razume implicirano iskušenje: nacisti i boljševici mogu da budu sigurni da su njihove fabrike smrti, koje daju najbrže rešenje problema prenaseljenosti, ekonomski suvišnih i društveno iskorenjenih masa, i privlačne i opasne. Totalitarne ideje mogu itekako da nadžive pad totalitarnih režima; njihova iskušenja će se javljati kad god se učini nemogućim da se politička, društvena ili ekonomska beda ublaži na način dostojan čoveka.